

УДК: 94 (575.1) (100)

Акмал АБДУРАХМАНОВ,
Термиз давлат университети таянч докторанти
E-почта: akmal.abdurakhmanov.78@mail.ru

Доцент, т.ф.ф.д Н.М.Икромов тақризи асосида

1960-1980 ЙИЛЛАРДА СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ҚИШЛОҚ АҲОЛИСИГА МАИШҲИЙ ХИЗМАТ КЎРСАТИШ ФАОЛИЯТИ

Аннотация

Мақолада 1960-1980-йилларда Сурхондарё вилоятининг аҳолиси, хусусан қишлоқ аҳолисига маишҲий хизмат кўрсатиш аҳволи, қишлоқларда янги хизмат турларининг ташкил этилиши, соҳага онд мавжуд камчиликлар ва муаммолар ҳақида маълумотлар берилган. Шунингдек, мақолада маишҲий хизмат кўрсатиш соҳасида республика ва вилоятларда амалга оширилган ишлар архив маълумотлари асосида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: МаишҲий хизмат, таъмирлаш устaxonалари, меҳмонхона, ҳаммом, буюртма, хунармандчилик, кооператив бирлашма.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПО ОБСЛУЖИВАНИЮ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СУРХАНДАРЬСКОЙ ОБЛАСТИ В 1960-1980 ГГ.

Аннотация

В данной статье представлена информация о положении бытового обслуживания в Сурхандарьинской области в 1960-1980 гг., в частности, об организации новых видов обслуживания в сельской местности, имеющихся недостатках и проблемах в этой области. Также в статье анализируется работа, проделанная в сфере бытового обслуживания в стране и в регионах на основе архивных данных.

Ключевые слова: Бытовая служба, ремонтные мастерские, гостиница, баня, заказ, рукоделие, кооператив

ACTIVITIES FOR SERVING THE RURAL POPULATION OF THE SURKHANDARYA REGION IN 1960-1980

Abstract

This article provides information on the situation of consumer services in the Surkhandarya region in 1960-1980, in particular, on the organization of new types of services in rural areas, existing shortcomings and problems in this area. The article also analyzes the work done in the field of consumer services in the country and in the regions on the basis of archival data.

Key words: Household service, repair shops, hotel, bathhouse, order, needlework, cooperative.

Кириш. МаишҲий хизмат кўрсатиш масаласи инсонлар ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди. У ижтимоий муносабатларни ривожлантиришга фаол таъсир кўрсатиб, кишиларнинг меҳнат унумдорлиги ва иш сифатини оширишга, меҳнат ва вақт ҳаражатларини тежашда муҳим аҳамиятга эгадир. Бундан ташқари кишиларнинг ишдан ташқари вақтида яхши дам олишида катта аҳамият касб этади. Ўзбекистон ҳудудида азалдан ўзига хос анъана ва услубларга эга бўлган маишҲий хизмат кўрсатиш хизмати шаклланган. Улар асосан шаҳарлардаги бозор ҳудудида, маҳаллалар ва гузарларда фаолият кўрсатиб, аҳолига темирчилик, дурадгорлик, сартарошлик, ҳаммом хизмати, кулолчилик, этикдўзлик, тандир яшаш ва бошқа ўнлаб хизматларни кўрсатиб келган.

XX аср бошларида Туркистон ўлкасидаги саноат корхоналарининг қарийб 80 фоизини хунармандчилик ва косибчилик устaxonалари ташкил этиб, ўлкадаги саноат маҳсулотларининг 4/1 қисмини ишлаб чиқарган. Туркистон ҳудудида большевиклар ҳокимияти ўрнатилгач, ўлкада фаолият олиб бораётган хунармандлар артелларга бирлаштирилиб, улар фаолияти давлат назоратига олинган эди.

Мавзуга онд адабиётлар таҳлили. Мақолага онд маълумотлар Ўзбекистон миллий архивининг 837, 2182-фондлари, Сурхондарё вилояти давлат архивининг 45-фонди ҳужжатларида акс этган. Тадқиқотчилардан Б.Насиров, Н.Бекнозов, З.Назарова, Ҳ.Сулаймонов, Э.Эгамов, Р.Джуманиёзов ва Ҳ. Рустамовлар илмий-тадқиқот ишларида қишлоқ аҳолисига маишҲий хизмат кўрсатиш масалаларига онд маълумотларни кўришимиз мумкин.

Тадқиқот методологияси. Мақолада ҳолислик, тарихий таҳлил ва хронологик кетма-кетлик асосида Сурхондарё вилояти қишлоқ аҳолисига 1960-1980-йиллардаги маишҲий хизмат кўрсатиш фаолияти баён этилади.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистон ССР Коммунал вазирлиги тасарруфидаги муассасаларда 1957-йилда жами 25709 нафар ишчи ва хизматчи бўлиб, шундан 2308 нафари аҳолига маишҲий хизмат кўрсатиш соҳасида меҳнат қилган. МаишҲий хизмат кўрсатишни ривожлантиришда СССР Министрлар кенгашининг 1959-йил 6-март куни қабул қилинган “Аҳолига маишҲий хизматни яхшилаш тадбирлари тўғрисида” ги қарори муҳим аҳамиятга эга бўлди. Мазкур ҳужжатда маишҲий хизмат кўрсатиш корхоналари, уларнинг шохобчаларини кенгайтириш кўзда тутилган эди. 1950 йилдан 1965 йилгача маишҲий хизмат кўрсатиш соҳаси республикада 4.4 баравар, қишлоқ ҳудудларида эса 9.7 баробарга ошди[3].

Ўзбекистон ССР Министрлар кенгаши ҳузуридаги Аҳолига маишҲий хизмат кўрсатиш бошқармаси 1961-йилда 124 та корхонадан иборат 10 та вилоятдаги маишҲий хизмат кўрсатиш бошқармаларини бирлаштирар эди. Уларда ишловчилар сони 34606 нафарни ташкил этган. 124 та раҳбар ходимлардан 23 нафари олий маълумотли, 18 нафари тугалланмаган олий ва 32 нафари ўрта-маҳсус маълумотли эди [5].

1966-йилда республикада Аҳолига маишҲий хизмат кўрсатиш вазирлиги ташкил этилди. 1967-йилда вазирлик ҳузурида “Ўзгипротехбыт” лойиҳа институти тузилди. Шу тариқа 60-йилларнинг ўрталарига келиб Ўзбекистон

ССР халқ хўжалагининг ташкилий жиҳатида мустақил тармоғи – Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тармоғи таркиб топди. Ўзбекистон ССР Министрлар кенгашининг “Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш соҳасини янада ривожлантириш тўғрисида”ги (1966-йил 2-февраль) ҳамда “Маиший хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш тўғрисида”ги (1967-йил 1-ноябрь) қарорлари соҳадаги ишларни бирмунча жадаллаштирди. 1966-1970 йилларда республикада маиший хизмат кўрсатиш 2.2 барабар, шу жумладан, қишлоқ жойларда 3.3 барабар кўпайди. Шу вақт ичида республикада 5 000 дан ортиқ маиший хизмат корхонаси, жумладан, 200 та ателъе, 15 та кийимларни кимёвий тозаловчи корхоналари фойдаланишга топширилди [3].

Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш соҳаси Сурхондарё вилояти халқ хўжалиги тармоғида нисбатан кеч – 1950-йилларда кириб келди. Лекин маиший хизмат воҳа аҳолиси кундалик ҳаётида бутунлай янги соҳа бўлмай, бу вақтга қадар яқка ҳолдаги сартарошлик, пойабзал таъмири, кийим таъмирлаш, тандир ясаш, темирчилик, дурадгорлик ва бошқа турлари фаолият кўрсатиб келар эди.

1961-йилда вилоят коммунал бирлашмаларига қарашли туманларда санокли хизмат кўрсатиш корхоналари бўлиб, Ангор туманида 15 ўринли меҳмонхона ва 1 та сартарошхона, Бойсун туманида 15 ўринли меҳмонхона ва 1 та ҳаммом, Шеробод туманида 20 ўринли меҳмонхона, 1 та сартарошхона ва 1 та ҳаммом, Сарийосиё туманида 30 ўринли меҳмонхона, 1 та сартарошхона, 1 та ҳаммом, Жарқўрғон туманида 25 ўринли меҳмонхона, 1 та сартарошхона, 1 та ҳаммом, Шўрчи туманида 10 ўринли меҳмонхона ва 1 та сартарошхона, Денов туманида 30 ўринли меҳмонхона, 2 та сартарошхона ва 1 ҳаммомлар аҳолига хизмат кўрсатди [8].

1960-йилда Сурхондарё вилоятидаги 9 та туманда кийимларни буюртма асосида тикиш ва таъмирлаш устaxonалари мавжуд эди. 60-йиллар ўрталаридан вилоятда электр маиший асбобларини таъмирлаш, фото-сурат хизмати, автомобилларга техник хизмат кўрсатиш, телевизор ва радио созлаш каби замонавий хизмат турлари кириб келди. Маиший хизмат кўрсатишнинг замонавий усули – кийимларни кимёвий тозалаш усули 50-йиллар охиридан фаолият кўрсатиб бошлаган бўлса, 60-йиллар бошларида ҳали биронта туман марказида бу йўналиш бўйича аҳолига хизмат кўрсатиш йўлга қўйилмаган эди. 1965-йил вилоятда қишлоқ ҳудудларида 8 та кийим кечак тикиш устaxonаси, 57 та сартарошхона, 3 та мебель цехлари, 4 та фотография - жами 128 та маиший хизмат кўрсатиш нукталари бор эди [6].

Маиший хизмат кўрсатиш соҳаси қишлоқ ҳудудларида секинлик билан ривожланди. 1967-йилда республикадаги 1327 та колхоз ва совхоздан 110 тасида маиший хизмат устaxonаси йўқ, 740 та колхоз ва совхозда эса аҳолига фақат битта турдаги хизмат кўрсатилмоқда эди. Бу вақтга келиб Сурхондарё вилоятидаги жами 89 та колхоз ва совхозларнинг 15 тасида маиший хизмат нукталари ташкил этилмаган, 26 та колхоз ва совхозларда маиший хизматнинг 1 тури, 21 та колхоз ва совхозларда 2 тури, 9 колхоз ва совхозларда 3 тури, 6 та колхоз ва совхозларда 4 тури ва 12 колхоз ва совхозларда 5 ва ундан ортиқ турлари мавжуд эди [15].

Республика бўйича 1970 йилда 610 та колхоз ва совхозларда ёки жами колхоз ва совхозларнинг 41 фоизиди маиший хизмат устaxonалари йўлга қўйилмаган эди. Мисол учун Тошкент вилоятининг 190 та колхоз ва совхозларидан 101 тасида, Қорақалпоғистондаги 119 та колхоз ва совхозлардан 96 тасида, Андижон вилоятида 155 та колхоз ва совхозлардан 65 тасида маиший хизмат устaxonалари мавжуд эмас эди. 1970-йилда аҳоли жон бошига маиший хизмат кўрсатиш шаҳарларда 8.4 сўм,

қишлоқларда 4.9 сўм, 1986 йилда мос равишда 24.7 ва 19.3 сўмни ташкил этган. Қишлоқ ҳудудларида аҳоли жон бошига маиший хизмат кўрсатиш кўрсаткичи бўйича вилоятлар ўртасида фарқ турлича бўлиб, Жиззах вилоятида 16.8 сўм, Наманган вилоятида 28.8 сўм, Қорақалпоғистонда 15.3 сўм, Тошкент вилоятида 22.8 сўмни ташкил этар эди [1].

Қишлоқ ҳудудларида маиший хизмат кўрсатишнинг асосан, 2-3 тури фаолият кўрсатар эди. Булар уй қуриш ва ремонт қилиш (умумий хизматнинг 24.5 фоизи), кийим-кечак тикиш (15.4 фоиз) ва маиший техникаларни (асосан телевизор) таъмирлаш (10.7 фоиз) кабилардир. Қишлоқ аҳолисига маиший хизмат кўрсатишнинг кийимларни кимёвий тозалаш, кир ювиш каби турлари жуда кам бўлиб, улар умумий хизматнинг 1 фоизини ташкил этарди. 1970-1986 йилларда республикада маиший хизмат кўрсатиш корхоналари сони 9165 тага, шу жумладан қишлоқ ҳудудларида 5561 тага етди.

1970 йилда Игтifoқ бўйича аҳолига маиший хизмат кўрсатиш аҳоли жон бошига ўртача 16 сўм 66 тийин, республикада 8 сўм 21 тийин, Сурхондарё вилоятида 7 сўм 80 тийинни ташкил этди. Жумладан,

кийимларни таъмирлаш вилоятда ўртача 2 тийин, республикада 8 тийин;

пойабзал таъмири вилоятда ўртача 22 тийин, республикада 40 тийин;

кийим тикиш вилоятда ўртача 1 сўм 5 тийин, республикада 1 сўм 53 тийин;

кийимларни кимёвий тозалаш хизмати вилоятда ўртача 5 тийин, республикада 13 тийин;

сартарошхона хизмати вилоятда 60 тийин, республикада 1 с 24 тийинни ташкил этди [7].

Маиший хизмат кўрсатиш соҳасида мутахассислар тайёрлаб бериш мақсадида 1966-йилда Фарғона шаҳрида 500 ўринли маиший хизмат кўрсатиш техникуми ва Тошкент, Самарқанд шаҳарларида қайта тайёрлов курслари ташкил этилди. 1977-йилда Фарғона поли-техника институтида маиший хизмат кўрсатиш технологиялари факультети очилди [5].

Сурхондарё вилоятида ҳам маиший хизмат кўрсатиш бошқармаси соҳани етарли кадрлар билан таъминлашда доим муаммоларга дуч келишган. Аҳоли орасида, айниқса қишлоқ аҳолиси орасида маиший хизмат кўрсатиш соҳасига қизиқувчилар ҳали кўп эмас эди. Ўқиниш талабгор кам бўлганлиги учун 1970- йилда Фарғона маиший хизмат кўрсатиш техникумига Сурхондарё вилоятдан 65 нафар абитуриент ўрнига 19 нафар, 1971 йилда 52 абитуриент ўрнига 17 нафар ўқинишга юборилган, холос [9].

Республикада 1970 йилда ишлаб чиқариш бўйича 3193 нафар мутахассис яқка тартибда ва бригада усулида, 1738 нафар мутахассис ҳудудий ўқув-ишлаб чиқариш корхоналарида тайёрланди. Фарғона маиший хизмат кўрсатиш техникумида 214 нафар ўрта махсус маълумотли мутахассис, давлат касб-ҳунар таълими кўмитаси тизимидаги таълим муассасалари орқали 275 нафар турли касб эгалари тайёрланди. Шу йили республика бўйича маиший хизмат кўрсатиш корхоналарида 600 дан ортиқ олий маълумотли муҳандислар ва 1500 донга ўрта-махсус мутахассислар фаолият кўрсатди. 1970-йилда республика-мизда маиший хизмат соҳасида 50.7 минг киши ишлаган бўлса, 1975 - йилда 65.4 минг киши ишлади. Маиший хизмат соҳасида ишловчи кишилар 1965 йилда ҳар ўн минг аҳолига 33 нафар бўлган бўлса, 1975 йилда уларнинг сони 48 нафар кишига етди [3]. Сурхондарё вилоятида 1966-йилнинг 1-ярмида 281 киши ишга қабул қилинган бўлса, шу йили 216 нафари ишдан кетган. Ойлик иш ҳақининг камлиги, ишчилар учун етарли шароитнинг яратилмаганлиги, уларнинг ишдан кетишига сабаб бўлган. Соҳада раҳбар вазифасида ишлайдиган ходимларнинг ҳам

кўпчилиги ўз вазифасини яхши билмас, ишига масъулият билан ёндашмас эди. Республикада 1962-1963-йилларда маиший хизмат кўрсатиш соҳасида ишлаётган раҳбарларнинг фаолияти ўрганилиб, 7 та вилоятнинг бошқарма бошлиқлари ва уларнинг ўринбосарлари, 63 та корхона директорлари ўз мансабини суистеъмол қилганлиги учун ишдан бўшатирилган [5].

Соҳада ишловчи кишилар ўртасида муомала маданиятига эга бўлмай мижозларга кўпол гапирадиган, улардан ортиқча пул оладиган, буюртмаларни муддатидан ўтиб бажарадиганлар иш юритиш фаолиятида кўплаб учраб турди. Маиший хизмат кўрсатиш соҳасида раҳбар-хотимларнинг кўпчилиги ўз соҳаси бўйича мутахассис эмас эди. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасида дастлаб асосан эркаклар меҳнат қилган бўлса, кейинчалик аёллар сони ҳам ошиб борди. Статистик маълумотларга кўра 1967-йилда соҳада аёллар улуши 1967-йилда 23.8 фоиз, 1977-йилда 39 фоиз, 1987-йилда 42.9 фоизни ташкил қилган [5].

Қишлоқ ҳудудларидаги маиший хизмат кўрсатиш устaxonаларининг камлигига сабаб хизмат кўрсатиш соҳаси бўйича дипломли мутахассисларнинг камлиги эди. Масалан, 1976-йилда вилоятдаги Шеробод, Термиз, Гагарин (ҳозирги Музработ) ва Ленин йўли (ҳозирги Қизилқум) туманларида мутахассис-усталар йўқлиги сабабли радио, телевизор ва музлатгичларни таъмирлаш устaxonалари йўқ эди. 1970-йилда Қашқадарё вилояти қишлоқ ҳудудларида фақат 1 нафар мебел созлаш устаси, Жиззах вилояти қишлоқ ҳудудларида 2 нафар маиший техника созловчи усталар, Сирдарё вилояти қишлоқ ҳудудларида 1 та кир ювиш хизмати фаолият кўрсатган [2]. Ўзбекистон ССР Министрлар кенгашининг қарори (1967 йил 1 ноябрь) бўйича ҳар бир қишлоқ туманида камида 26 турдаги маиший хизмат турлари ташкил қилиниши лозим эди. Бойсун, Термиз, Шеробод туманларида маиший хизмат кўрсатиш турларининг сони 15 тадан кам эди. Қишлоқ ҳудудларидаги маиший хизмат кўрсатиш корхоналарининг кўпчилиги режим асосида ишламаган. Масалан, 1970 йил 15 июлдаги текширишларда Термиз туманидаги “Коммунизм” колхозидagi пойабзал устaxonаси, тикувчилик цехи ва сартарошхона, Ангор туманидаги “Таллимарон” совхозидagi пойабзал устaxonаси, Жарқўрғон туманидаги “Сурхон” совхозининг тикувчилик цехи ва соат созлаш устaxonалари кун бўйи ишламаган [10]. 70-йилларда вилоятдаги иқтисодий бақувват бўлган колхоз ва совхозлари – Термиз туманининг Жданов номи, Сариосиё туманининг “Ўзбекистон”, Охунбобоев номи, К.Маркс номи колхозлари, Жарқўрғон туманининг “Шарқ юлдузи”, “Қизил октябрь”, “Партиянинг XXII съезди” колхозлари, Шўрчи туманининг К.Маркс номи, Калинин номи, “Ленинбод”, “Партиянинг XXII съезди” колхозлари, Бойсун туманининг “Работ”, “Дарбанд” совхозларида ҳаммом қурилмаган эди. 1973 йил 1-февраль ҳолатида вилоятдаги жами колхоз ва совхозларнинг 75 фоизда ҳаммомлар мавжуд эмас эди. Норма бўйича ҳар 1000 кишига 8 та ўринли ҳаммом тўғри келишини ҳисобга олинса, вилоят аҳолисига 1970-йилда 4018 ўринли ҳаммом керак бўлган ҳолда 1547 ўринли ҳаммом ёки аҳолига ҳаммом хизмати кўрсатиш 38.5фоизни ташкил этган [11]. Вилоятдаги маиший хизмат

кўрсатиш корхоналарида 1978 йилда 2750 нафар ишчи бўлиб, шундан 1360 нафари қишлоқ жойларида меҳнат қилди. Вилоят «Техсლობытприбор» бирлашмаси 1977 йилда аҳолига мураккаб маиший техника эҳтиёт қисмлари, шунингдек, қишлоқ ҳудудларидаги маиший хизмат кўрсатиш корхоналари учун ҳам хизмат кўрсатди [13].

1985 йилнинг бошига келиб вилоятда 1002 та, қишлоқ ҳудудларида эса 695 та маиший хизмат нуқталари мавжуд эди. Вилоятдаги 743 та қишлоқларнинг 243 тасида ёки 31.7 фоизда маиший хизмат нуқталари йўлга қўйилмаган эди. 1988 – 1990-йилларда Шўрчи туманида 25 та маиший хизмат кўрсатиш турлари бўлиб, тикувчилик бўйича 12 та, автомобилларга техник хизмат кўрсатиш бўйича 15 та, фотосурат хизмати бўйича 4 та, телевизор созлаш бўйича 2 та хизматлар мавжуд эди [12]. Қишлоқ аҳолисига маиший хизмат кўрсатиш даражаси шаҳар аҳолисига нисбатан 1.6 баравар, жумладан транспорт воситаларини таъмирлаш 3 баравар, кийим-ларни кимёвий тозалаш 3.3 баравар, пойабзалларни таъмирлаш 2.6 баравар орқада қолди. Қишлоқ ҳудудларидаги маиший хизмат корхоналарининг 40 фоизи мослаштирилган ёки ижарага олинган хоналарда жойлашган эди [4].

1988 йил июнь ойида вилоят бўйича маиший хизмат кўрсатиш соҳасида 5976 киши меҳнат қилди. Қишлоқларда яшовчи аҳолининг аксарияти маиший хизмат кўрсатиш корхоналари жойлашган ҳудуддан олисда жойлашганлиги сабабли уларнинг хизматларидан фойдаланиш имкониятига эга эмас эди. Аҳолининг 26,5 фоизи ушбу муассасалар ҳудудидан 3 километргача, 18 фоизи 5 километрдан 10 километргача масофа узокликда жойлашган бўлса 32 фоизи 10 ёки ундан кўп километр олисда жойлашган эди [14].

80-йилларнинг иккинчи ярмига келиб маиший хизмат кўрсатиш кооперативлари иш бошлади. 1989 йилга келиб республикада 1113 та маиший хизмат кўрсатиш кооперативлари ташкил этилган бўлса, 1990-йилда 30567 нафар кишини бирлаштирган 1605 та маиший хизмат кооперативлари фаолият кўрсатди. 1988-йилда Сурхондарё вилоятида 41 та кооператив иш олиб бориб, аҳолига 1.1 млн.сўмлик (жами пуллик хизматнинг 3.4 фоизи) хизмат кўрсатдилар.

Хулоса ва таклифлар. XX-асрнинг 60-80-йилларида Сурхондарё вилоятида яшовчи қишлоқ аҳолисига маиший хизмат кўрсатиш соҳаси ривожланди, янги хизмат турлари ташкил этилди ва бу қулайликлардан қишлоқ аҳолиси унумли фойдаланди. 60-йилларнинг иккинчи ярми 70-йилларнинг бошларида вилоятнинг барча қишлоқ ҳудудларининг электрлаштирилиши қишлоқ аҳолисининг ҳам маиший хизмат турларидан кўпроқ фойдаланишлари учун шароит яратди. Лекин қишлоқларда мавжуд маиший кўрсатиш турларининг жуда камлиги, уларнинг мослаштирилган биноларда фаолият кўрсатишлари ҳамда кадрлар етишмаслиги каби муаммолар туфайли шаҳардан анча орқада қолган эди. Айниқса, қишлоқларда яшовчи аҳолининг аксарияти маиший хизмат кўрсатиш корхоналари жойлашган ҳудуддан олисда жойлашганлиги сабабли уларнинг хизматларидан фойдаланиш имкониятига камайтиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Акбаров Ж, Жўраев А, Рахматуллаев М. Қишлоқ аҳолиси турмуш даражасини кўтариш. – Тошкент. 1988, Б-56.
2. Жуманиёзов Р. Қишлоқ турмуш маданиятини ошириш. 1978 й. – Тошкент. Б.24.
3. Назарова З, Мингулов А. Маиший хизматнинг ривожланиши. – Тошкент, 1985. –Б.37.
4. Назарова З, Қамбаров Н. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш истикболлари. – Тошкент. 1990, Б.32.
5. Насиров Б.У. Ўзбекистон аҳолисининг кундалик ҳаётида маиший хизмат тизимининг тутган ўрни (1925-1991йй.) тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация иши. – Тошкент. 2019. - Б.151.

6. Саттаров Қ. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш истиқболлари. Ленин байроғи. 1965 й. 24 ноябрь. 231 (9051)-сон, Б.56.
7. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 45-фонд, 1-рўйхат, 285-хужжат, 141-варақ
8. Ўзбекистон миллий архиви, 2182-фонд, 5-рўйхат, 141-хужжат, 37-варақ.
9. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 45-фонд, 1-рўйхат, 1285-хужжат, 36-варақ
10. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 45-фонд, 1-рўйхат, 285-хужжат, 148-варақ
11. Сурхондарё вилоят давлат архиви, 45-фонд, 1-рўйхат, 1419-хужжат, 11-варақ
12. Турсунов С, Эшбоев Қ. Шўрчи тарихидан лавҳалар. Тошкент-2014, Б.318.
13. Ўзбекистон миллий архиви, 837-фонд, 41-рўйхат, 4660-хужжат, 28-варақ
14. Ўзбекистон миллий архиви, 837-фонд, 41-рўйхат, 7628-хужжат, 25-30-варақ
15. Ўзбекистон миллий архиви, 837-фонд, 41-рўйхат, 705-хужжат, 80-варақ

УДК: 297 (075.8)

Сайқал АХМЕДОВ,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси тадқиқотчиси

E-mail: ahmedov1981s@gmail.com

Ўзбекистон халқаро ислом академияси т.ф.д., доц. Мақсудов Д. тақризи асосида

МОВАРОУННАХРДА ҲАНАФИЙ ФИҚҲИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ

Аннотация

Ушбу мақолада Мовароуннахрда ҳанафий фикҳининг шаклланиши ва тараққиёти, Чигатой Улусдаги илмий ва ижтимоий-сиёсий вазият ҳақида маълумот берилган.

Калит сўзлар: Мовароуннахр Абу Баракот Насафий, фикх, Насаф, тафсир, ақида, ҳадис, имом, ҳанафийлик мазҳаби, Чигатой, мотуридийлик таълимоти.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF HANAFI FIQH IN MAVOROUNNAHR

Annotation

This article provides information on the formation and development of Hanafi jurisprudence in Mavorounnahr, the scientific and socio-political situation in the Chigatay Ulus.

Key words: Mavorounnahr, Abu Barakat Nasafi, fiqh, Nasaf, tafsir, aqeedah, imam, Hanafi school, Chigatay, Moturidi doctrine.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ХАНАФСКОГО ФИКХА В МОВАРУННАХРЕ

Аннотация

В данной статье представлена информация о становлении и развитии ханафитской юриспруденции в Маворуннахре, научной и общественно-политической ситуации в Чигатайском улусе.

Ключевые слова: Маваруннахр Абу Баракат Насафи, фикх, Насаф, тафсир, ақида, ҳадис, имом, ханафитская школа, Чигатай, учение Мотуриди.

Кириш (Introduction). Дастлаб ҳанафий мазҳаби Абу ханифа роҳимахуллоҳ шогирдлари томонидан шаклланди. Имом Куфа шаҳрида туғилиб улғайди ва сўнг шу юртда ҳанафий мазҳаби вужудга келди. Шу ўринда бевосита ҳанафий мазҳаби асосчиси ҳисобланган Имом ҳақида қисқача тўхталиб ўтиш мумкин. Сумайрий Умар ибн Ҳаммад ибн Аби Ҳанифадан ривоят қилади: “Абу Ҳанифа ан-Нўмон ибн Собит ибн Зутий. Зутий Кабил аҳолисида. Собит мусулмон оилада таваллуд топди. Зутий Таймиллаҳ ибн Саълаба оиласида мамлук бўлиб сўнг озода бўлган”[5].

Яна бир ривоятга кўра. Исмоил ибн Ҳаммад ибн Абу Ҳанифата айтиди. “Мен Исмоил ибн Ҳаммад ибн Нўмон ибн Собит ибн Нўмон ибн Марзабон хур, озода Форслардан. Аллоҳга қасамки бизни авлодимиз куликга учрамаган. Бобом Абу Ҳанифа саксонинчи йил таваллуд топган. Собит ёшчилигида Али ибн Абу Толиб “розияллоху анху”нинг олдида борганида унинг “Собит” ва келажак авлоди ҳақида барака сўраб дуо қилган. Биз Аллоҳ таоло Али “розияллоху анху”нинг биз ҳақимизда қилган дуосини қабул қилган деб умид қиламиз”. Куфа катта ўз даврида катта илмий марказ бўлиб, масжиду-мадрасалари фикх ва ҳадис ўқиш ўрганиладиган илм масканлари билан машхур эди. Ҳанафий мазҳабининг асосий илдиши буюк саҳобий Абдуллоҳ ибн Масъуд “розияллоху анху”га нисбат берилади. Умар ибн Хаттоб “розияллоху анху” у зотни Куфага жўнатаётганда шундай деган сўзлари ривоят қилинади. “Мен сизларга Аммор ибн Ёсирни амир, Абдуллоҳ ибн Масъудни муаллим ҳолда вазир қилиб жўнатаман. Икковлари ҳам Роусулуллоҳ “алайҳиссалом” билан Бадрда қатнашган улуғ саҳобаларидир. Абдуллоҳ ибн Масъудни байтул молиғизга бошлиқ қилдим. Улардан илм ўрганишлар. Силарни ўзимдан афзал кўрганим учун Абдуллоҳ ибн Масъудни сизларга жўнатдим”. Абдуллоҳ ибн Масъуд бир канча вақт Куфада қолиб у ерда дарс берди ва кўпгина шогирдлар чиқариб чўнгра Маккага қайтди. Ушбу буюк саҳобийдан Куфада унинг фикҳини мерос қилиб олган шогирдлари ичиди

Алкама, Ҳорис, Масрук, Абу Майсара, Абийда, Асвадлар бор эди. Саҳобалар асридан кийин Алкама Куфада илмни ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Ундан Куфанинг улуғ зотлари илм ўрганди. Шулар орасида “Куфа фақиҳларининг тили” деган нога сазовор бўлган Иброҳим Нахъий бор эди. Иброҳим Нахъий устози Алкаманинг йўлини тутди. У зот вафот этгандан кийин унинг ўрнини Куфа муфтийси ва фикҳда мурожат қилинадиган зот Ҳаммад ибн Абу Сулаймон эгаллади. Устози Иброҳим Нахъий ҳаётлик даврида шогирдларига шундай васият қилар эди: “Мендан кийин Ҳаммадни маҳкам тутинглар. Зеро, у инсонлар мендан сўрайдиган масалаларнинг ҳаммасини ўрганиб бўлган”. Абу Ҳанифа “роҳимахуллоҳ” фикҳни Ҳаммад ибн Абу Сулаймон “роҳимахуллоҳ”дан таълиб олди. Ўн саккиз йил устозидан фикх илмини ўрганди. Ҳаммад вафот этгандан сўнг устозининг илмини давом эттирди ва фикх илмидан таълим бера бошлади. Имом Абу Ҳанифа “роҳимахуллоҳ” Ҳижозга кўч борар эди. Ҳатто умавийлар халифалигининг охириги даврида аббосийлар давлати ташкил топганига қадар маълум муддат Макка шаҳрида қўним топди. Ҳар бир сафаридида буюк саҳобий Абдуллоҳ ибн Аббос “розияллоху анху” нинг илмини мерос қилиб олган шогирдларидан илм ўрганишга ҳаракат қилар эди. Шунга кўра ҳанафий мазҳаби ривожланишининг дастлабги босқичи Абу Ҳанифа “роҳимахуллоҳ”нинг ҳаётлик пайтларидан таълим ва фатво беришлари билан бевосита боғлиқ[9].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Имом, Нўмон ибн Собит Куфий. 80-ҳижрий йили Абдулмалик ибн Марван халиф даврида Куфа шаҳрида туғилган. Баъзи ривоятларга кўра Имом ҳабада уриш зарбидан, бошқа бир ривоятда захарланишдан 150 йил. Ражаб ойида Бағдодда вафот этган. Абу Ҳанифа “роҳимахуллоҳ” дастлаб калом илмини билан шуғулланиб, бидъатчи ва ақидада адашган фирқалар билан кўп мунозаралар олиб борган. Ҳатта бу борада игсонлар орасида танилиб қўл билан ишора қилинадиган даражада машхур бўлиб кетганлиги китобларда

келтирилган. Шундан кийин Имом бу йўл олдин ўтган саҳобан киромларнинг тутган йўли эмаслигини билгач фикҳ илмини ўрганишга астойдил киришади ва бу илмда ҳам ўз даврининг энг етук олими даражасига эришади. Имом ўзи бу борада шундай келтириб ўтади: “Менга калом илми бўйича баҳслашиш маҳорати бери. Баҳсрада бидъатчи тоифалар кўп эди. Мен улар билан баҳс олиб бориш учун бир неча мартта борганман. Мен бир муддат у ерда яшаб қолар эдим. Сўнгра мантиқ илми бўйича фикр юрита бошладим. Ўзимга шу саволни бера бошладим, “Салафи солиҳлар биздан кўра ҳақиқатни кўпроқ билишар эди. Улар биздан кўра ҳақиқатни кўпроқ билишига қарамасдан баҳс-мунозарга киришмасди, балки ўзларини бундан олиб қочишар эди. Балки шариат илмларини ўрганиш ва уни бошқаларга ўргатишга кўпроқ ҳарис эди”. Шунинг учун калом илмидан вос кечдим ва фикҳ илмларини ўрганишга астойдил киришдим. Яна шунга амин бўлдимки, калом илми билан шуғилланганларнинг қалби қаттиқ ва уларнинг кўриниши солиҳларникидан бошқача эди. Қуръон, ҳадис ва салафи солиҳларга эътиборсиз ҳатто уларга хилоф эди. Агар калом илми яхши бўлганида эди, у зотлар ҳам албатта бу илм билан шуғилланишган бўлар эди. Аллоҳга ҳамдлар бўлсинки мен, шу туфайли калом илми тарк этдим”. Имомнинг шакл шамоили ҳақида ўғли Ҳаммад ибн Абу Ҳанифа шундай келтиради: “Кўриниши сарғиш баланд бўйли, хуш суратли, доимо атир сепаб кирган-чиқганда хуш бўй ҳид таратиб юрар эди” Алиюл Қорий “ат-Табакот” да айтишича, Имом Абу Ҳанифа “роҳимахуллох”нинг баъзи саҳобаларни кўргани келтириб ўтилган[2].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Тарихчи олимлардан кўпчилиги Имомни тобеълардан кийинги авлод бўлиб улар яшаган даврда яшаган лексин уларнинг суҳбатларида бўлмаган, деб келтиришади. Аммо баъзилари эса у кишининг тобеъ бўлганлиги ва бир неча саҳобалар билан учрашгани, ҳатто Анас ибн Молик “розияллоху анху”дан “Илм талаб қилиш ҳар бир мусулмонларга фарздор” ҳадисини ривоят қилганлигини айтиб ўтишади. Ҳофиз Заҳабий “Тазкирот-ул хуффо” асарида келтиришича, Имом Абу Ҳанифа “роҳимахуллох” Анас ибн Молик “розияллоху анху” ни Куфага келганларида бир неча марта кўрган. Жалолиддин Суутий ҳам Имом ҳақида сўралганида, у зотни бир неча саҳобаларни кўрган деб жавоб берганлиги ҳам келтирилган. Имом Абу Ҳанифанинг устозлари сони тўрт мингтага етган ва шогирдлари эса бундан кўпоқ бўлган деб келтирилади. Бунда бир мунча бўртириб кўрсатилсада аслини олганда ҳам Имомнинг устозлари ва шогирдларининг сони кўп бўлган. Имом васфи буюк олимларнинг сўзларидан: Абу Бақр Косоний айтади: “Абу Ҳанифа саҳиҳ деган ҳадисга ҳеч ким таъна қила олмайди”. У зот ҳадис муноқидларидан бўлиб, унинг мазҳабидан ҳадис биринчи ўринга қўйилади. Гарчи оҳад ҳадис бўлса ҳам у киёсдан муқаддам қўйилади”. Мазҳаб асосчиси бўлган олимлар томонидан ҳам Абу Ҳанифа “роҳимахуллох” борасида мана шундай илиқ фикрлар айтилган. Улардан, Имом Молик “роҳимахуллох” Абу Ҳанифани кўрганмисиз деб сўралганида, у ҳа, агар ушбу устунни тилла демоқчи бўлса, унга ҳужжат келтириб бера олодиганлигини кўрдим, деб жавоб берган”. Имом Абу Ҳанифа “роҳимахуллох” яшаган даврларда китоб ёзиш олимлар орасида урф бўлмаган. Аммо табакот, тарожим каби китобларига мурожат қилинадиган бўлса, Имомнинг бир қанча китоблар ёзганлигини билиш мумкин. Жумладан, “Китобу солат”, “Китобур роҳн”, “Китоб фи-ш-шуруг”, “Китоб фи-л-фароиз” каби китоблар. Бундан ташқари, бир қанча китоблар У зотга нисбат берилади: “Ал-фикху ал-акбар”, “Ал-олим вал-мутғаллим”, “Рисолату ила Усмон Баттий”, “Ал-Васоя”, каби китоблар. Бундан кўринадики Имом Абу Ҳанифа “роҳимахуллох”

алоҳида катта фикҳий китоб таълиф қилмаган ва фикҳда алоҳида мустақил қўлланма китоб ёзмаган[9].

Ҳанафий мазҳабининг ривожланиши.

Ҳижрий 120 йилда Абу Ҳанифа “роҳимахуллох”нинг устози Ҳаммад “роҳимахуллох” вафотидан кийин Имом устозини таълими давом эттиради. Ҳанафий мазҳабининг ривожланишида асосий турт шогирдлари Имом Зуфар, Абу Юсуф, Муҳаммад ва Ҳасан ибн Зиёдларнинг ҳиссаси катта бўлди. Булар ичида икки шогирди Имом Абу Юсуф ва Имом Муҳаммадлар ҳанафий мазҳабини ўлкада кенг йойилиши ва Устози Абу Ҳанифанинг фикҳ ва ақоид борасидаги илмларини тадвин қилиш, ривожлантириш ва “Соҳибайн” деган буюк мақомга эришган. Ҳанафий мазҳабининг ўлкаларда талқилишига сосан учта омил сабаб бўлган[7].

1. Имомнинг шогирдлари кўплиги ва улар устозидан ўрганган илми тарқатишга катта аҳамият қаритишгани. Улар устозига жуда оз ўринларда хилоф қилган бўлишда асосий ва кўп ўринда фикҳий қарашлари бир бўлган.

2. Абу Ҳанифанинг шогирдларининг шогирдлари ҳам худди тепада айтилган йўлни туттишди ҳанафий фикҳи ёйилишида ўз ҳиссаларини қўшишди.

3. Ҳанафий мазҳаби беш аср яъни беш юз йилдан ортқ Аббосийлар давлатининг расмий мазҳаби бўлиб келган. Халифа Ҳорун ар-Рашиб Имом Абу Юсуфни қози қилиб тайинлаган, шу тарзда Имом Абу Юсуф Халифа тасарруфидаги ўлкаларга ҳанафий фақиҳларини ўлкаларга қози қилиб тайинлаган[10].

Ҳанафий мазҳабининг Мавороннаҳрга кириб келиши.

Абу Ҳанифа “роҳимахуллох”мазҳабининг пайдо бўлиши дастлаб, Балх ва Рай шаҳарларида илдиш отди. Балх Афғонистоннинг шимолидаги шаҳар бўлиб ўз даврнинг муҳим тижорат йўлида жойлашган. Боғдогда илм олиш мақсадида келган толиби илмлар Имомнинг илмий мажлисида бир неча йил бўлиб, шаръий илмларнинг мукамал эгаллагач ўз диёрларига қайтиб Абу Ҳанифа “роҳимахуллох”нинг мазҳабини ўзи яшаб турган жойда кенг ёйганлар. Булар орасида Балхдан келган талабалар ҳам бўлганлиги ҳақида баҳслар юритилади. Жумладан: Абу Умар Муҳаммад ибн Маймун ибн Баҳр ибн Саъд ибн Раммоҳ (ваф. 171/787 й.), Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Сулаймон ибн Зиёд (ваф. х.п. ярми), Абу Муҳаммад ибн Салим ибн Солим Балхий (ваф. 194/809 й.) лар каби бир қанча уламолар. Имомнинг Балхлик шогирдлари ҳанафий мазҳабини бу ўлкаларда ёйилишида ўзларининг ҳиссаларини қўшишган. Ҳанафий мазҳабининг ушбу диёрларда кенг тарқатишида, устознинг шогирдлари кийинчалик юқори мансабларни эгаллаш-ликлари ҳам муҳим ўрин тутган. Шу тарзда ушбу мазҳаб Мавороннаҳрнинг бошқа шаҳарларига ҳам тез ёйилди. Имомнинг ўзи қозилик мансабини рад этган бўлсада, кийинчалик шогирдлари ичида қозилик ва шу каби ўринларда фаолият юратди ва 28 таси қози, 6 таси муфтий ва 2 таси таълим даргоҳида бош мударрис бўлишган. Устозининг йўлини давом эттирган, Самарқанд ва Бухоро каби катта шаҳарларда ҳанафий фикҳини кенг тус олишига асосий сабабчи бўлган шогирдларидан Абу Муқотил Ҳафс ибн Салим Фаззорий, Наср ибн Абдулмалик Атакий, Шарик ибн Абу Муқотил, Маъруф ибн Абу Ҳасан, Юнус ибн Собих ва Исҳоқ ибн Иброҳим Ҳанзалийлардир. Шу тариқа Самарқандда каломилми мактаби ҳам пайдо бўлди [3].

Мавороннаҳр ўлкалари ўтмишда жуда кўплаб аёвсиз босқинларни бошдан кечирган. Нахшаб ва унинг теваарак атрофида жойлашган шаҳару манзиллар эрон ва анон, араб, муғул ва Чор Россияси истилоларини бошидан кечирган. Мана шундай мавороннаҳр ўлкалари тамадунига салбий таъсир ўтказган муғул юришлари жуда

аянчли ҳолатларни келтириб чикарди. Бу давр илм фан ривожини мисли кўрилмаган бир чўққига чиққан эди. XII асрларда яшаб, ижод этган аллома, ижодкор Насафийлар ўзига хос Насаф академиясига асос солди. Нажмуддин ан-Насафий, Ҳофизиддин Насафий сингари қомусий билим соҳиблари мероси жаҳонни ҳайратга солган давр эди[9].

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Насаф Самарқанд, Бухоро ва Марв сингари тўрт ҳадисшунослик мактабининг бири бўлганлиги, X асрда бу шаҳарда халқаро илмий конгресс дейиш мумкин бўлган «Мажлис тадрис»-нинг ўтиши Насаф имл фан ривожланган ўлкалардан бири эканлигини бирдиради. Афсуски Аллома Абу Барокот Насафий яшаб ижод қилган давр тарихда ўчмас аянчи ҳодисаларга гувоҳ бўлди. Бу тарих муғул босқинлари номи билан из қолдирди. Қанчадан-қанча зиёли инсонлар қатл қилинди, улардан омонда қолганлари эса яшаб турган шаҳару-қишлоқларини ташлаб кетишга мажбур бўлишди. Шу ўринда ўша давр тарихи ва ҳолати ҳақида қисқача келтириб ўтсак. [1]

Шу сабабли диярли аҳолининг барчаси туркий ва форсий тилда эркин сўзлашган. XX-аср бошларида Шайбонийхон юришларига қадар Ўзбекистон ва Тожикистоннинг шимолида яшаган аҳолисига Чигатойлар атамаси ишлатилган. XX-аср бошларида Чигатойлар асосан ҳозирги Ўзбекистоннинг Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида ва Тожикистоннинг жан. да яшаган. Маълум гуруҳлари эса Хоразм, Бухоро, Навоий, Самарқанд вилоятлари ҳамда шим. Афғанистан ва Покистонда ҳам яшаган.

1224 йил Чингизхон ўз тасарруфига ўтган ерларни тўртта ўғилларига тақсимлаб берди. Шарқда найман қабилалари яшайдиган Олтойдан ғарбда Жайхун (Амударё)гача, Гулжадан Самарқанду Бухорогача бўлган ҳудудлар Чигатойга теккан. У 1220 йилнинг ёзини Мовароуннахр жанубида ўтказмоқчи бўлди. Чунки, у жануб ерларини эгаллашга шахсан ўзи бош бўлган эди. Чингизхон хали жанубда қўлга киритмаган бир қатор бой вилоят ва шаҳарлар мавжуд эканлигини яхши билар эди. Бу сафар у юришни Нахшабдан бошлади. Нахшаб аҳли муғул аскарларининг мислсиз аёвсиз зўравонлик ва босқинчилиги ҳақида яхши хабардор эдилар. Буни билган Нахшаб аҳли кўркинч ва даҳшатга тушиб, шаҳарни муғулларга ихтиёрий топширашни афзал кўрди. Шунга қарамадан Чингизхон томонидан аҳолидан катта ўлпон ундирилди.

Унинг ўзи қарор қилгандай ёзни Нахшабда ўтказиб, 1220 йилнинг кузида Термизга юришни бошлайди. Термиз ҳокими Фахриддин Ҳабаш муғулларга қарши туриб шаҳарни химоя қилишга қарор қилди. Муғул аскарлари жангга астойдил пухта тайёргарлик кўрганлиги сабабли шаҳарни жангнинг ўн биринчи кунини тўлиқ ўз тасарруфига олди ва шаҳар аёвсиз талон-тарож қилиниб аҳолисини қалъа ташқарисига олиб чиқиб кириб

ташланди. Чингизхон атроф хонликлари ва Мавороуннахрнинг диярли барча атрофларини тасарруфига олгач, асосий этиборини Хоразмга қаратади. Хоризмшоҳ ҳам кучли аскар ва моҳир қўмондонларга эга эди. Урганча Чингизхоннинг ўғиллари Жўчи, Чигатой, Ўгедей, таникли муғул саркардалари Тулун черби, Устун нўён, Қозон нўён ва бошқалар ўз ҳарбий кучлари билан етиб келадилар. [7]

Шаҳарни тинчлик йўли билан муғулларга топширишни талаб қилди. Лекин ерлик аҳоли ва аскарлар уларга қарши туриб шаҳарни химоя қилишни афзал кўрди. Юз мингдан зиёд муғул аскарлари шаҳарни кўршаб олди ва манжаниқлар билан қалъа деворларини вайрон қилди. Шаҳар химояси учун бўлган жанг етти ой давом этади. Аскарлар вайрон бўлган қалъа деворларини қайти тиклаб шаҳар химоясида мардонавор туриб елкама-елка муғулларга қарши жанг қилди. Урганч ҳарбийларидан бир гуруҳ жангчилар шаҳардан диярли бир фарсах узоқликда Боғи-Хуррам деган жойда уларга қарши жангга киришди. [3]

Шаҳардаги жангларда Хоразмлик тасаввуф тариқати устоз машҳур аллома, —Кубровия тариқати асосчиси Аҳмад ибн Умар Абул Жаноб Нажмиддин ал-Кубро ал-Хевакий “1145-1221” жасорат кўрсатди. Ўзига —“Ё Ватан, ё шарофли ўлим” шиор остида 76 ёшда бўла туриб у муғулларнинг таслим бўлиш ҳақидаги талабини рад этиб, ўзининг шогирд ва дўсту-биродарлари, мухлису-сафдошлар билан бирга шаҳар мудофаасида қатнашди. У мана шу тарзда атрофдаги мухлис ва шогирдларига ўрнак бўлиб, шаҳарни бир томчи қони қолганча химоя қилди. Нажмиддин Кубро жангда қаҳрамонона иштирок этиб шаҳид бўлади.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Муғулларнинг кучли зарбасига учраган баъзи шаҳарлар, масалан, Ўтрор, Сигноқ, Борчиликент ва бошқалар умуман узоқ вақтгача дашту-биёбонларга айланиб қолди. Шу даврда яшаган араб тарихчиси Ибн ал-Асир (1160-1244) муғул босқини хусусида шундай деб ёзган эди: — “Улар (яъни муғуллар) ҳеч кимга шавкат қилмадилар, аксинча хотинлар, болалар, эркаклари ўлдирдилар, туғилмаган гўдаклари нобуд қилдилар. Бу мусибат тўлқинлари турли томонларга тарқалди ва унинг фожеаси умумий бўлиб қолди ҳамда у шамол булутларни турли томонга ҳайдагани каби бутун вилоятларга ёйилди. Хитой чегараларидан бир халқ чиқиб Туркистондаги Қашгар ва Баласоғун каби вилоятларни, Мовароуннахрдаги Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарларини вайрон этиб, қирғин қилиб, талон-тарож қилиб эгаллади. Татарлар ҳеч қайси шаҳарларни омон қолдирмадилар кетаётган ҳамма ерни вайрон этдилар. Улар ниманики ёнидан ўтган бўлсалар ўзларига ёкмаган барча нарсаларга ўт қўйдилар”. Муғулларнинг жанубдаги охириги эгаллаган шаҳри Ҳиндистоннинг шимолий ғарбидаги Мўлтон бўлиб қолди.

АДАБИЁТЛАР

1. Абу Муин Маймун ибн Муҳаммад Насафий. Табсиратул адилла. (Кейинги ўринларда – Насафий. Табсира) Ношир Claude Salame (Дамашк, Institut Français de Damas, 1993), –Б. 356; W. Madelung, "The Spread of Maturidism and turks", Actas do IV Congresso de Estudos Arabes e Islamicas (Leiden: E. J. Brill, 1971), s. 124.
2. Махмуд ибн Сулаймон Ҳанафий. Китабул аълам ул ахёр мин фуқаҳаи мазҳубин нўманил мухтар. Ж.2.
3. Асророва Л. Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва ҳанафий фикҳи. –Т.: Тошкент ислом университети, 2014.
4. Аъзамхўжаев С. 100 Марказий Осиё мутафаккирлари. –Т.: YANGI NASHR, 2011.
5. Кориев О.А. Фаргона фикҳ мактаби ва Бурҳониддин Марғиновий. –Т.: Фан, 2009.
6. Муҳаммад ибн Абдурахмон Хомис. Усул ад-дийн инда Имом Абу Ҳанифа. –Ж.1. Саудия Арабистони. Дорус Сомий.
7. Шайх Абдулазиз Мансур. Ақоид матнлари. –Т.: Тошкент ислом университети, 2006.
8. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ақоид илми ва унга боғлиқ масалалар. –Т.: SHARQ, 2011.
9. Насафий, Абул Баракот. “Мадорику-т-танзил”, I.
10. Насафий, Абул Баракот. “Қанзу-д-дақоик”.
11. Айдин Али-заде. Исламский энциклопедический словарь. –Ансор, 2007.

Жавлонбек БЕГАЛИЕВ,
Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти таянч докторанти
E-mail: javlonbek.begaliyev@mail.ru

ЎЗМУ доценти, т.ф.д. А.Ерметов тақризи асосида

ЎЗБЕКИСТОНДА МУАЛЛИФЛИК ҲУҚУҚИНИНГ ҲИМОЯ ҚИЛИНИШИ ТАРИХИ

Аннотация

Ушбу мақолада муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиниши тарихи ва унинг ҳуқуқий асосларининг шаклланиши билан боғлиқ айрим мулоҳазалар юритилган. Бутуниттифоқ Муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш бошқармасининг маҳаллий муаллифлар билан “Марказ”да фаолият юритган муаллифларни ҳуқуқларини бир хилда ҳимоя қилмаганлиги архив хужжатлари асосида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: муаллиф, марказ, газета, маҳаллий муаллиф, гонорар, ҳаммуаллифлик, арбитраж, ихтирочи, меросхўр, таржима қилинган асар, қонун-қоида, кашфиётлар, муаллифлик ҳақи.

HISTORY OF COPYRIGHT PROTECTION IN UZBEKISTAN

Abstract

This article analyzes the history of copyright protection and the formation of its legal framework. The fact that the All-Union Copyright Office did not equally protect the rights of local authors and authors working in the Center was analyzed on the basis of archival documents.

Keywords: author, center, newspaper, local author, honorarium, co-authorship, arbitration, inventor, heir, translated work, rule, discovery, copyright.

ИСТОРИЯ ЗАЩИТЫ АВТОРСКИХ ПРАВ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье анализируется история защиты авторского права и информация, связанная с формированием её правовой основы. Тот факт, что Отдел по защите прав авторов всесоюз не в равной степени защищает права местных авторов и авторов, работающих в центре, был проанализирован на основе архивных документов.

Ключевые слова: автор, центр, газета, местный автор, гонорар, соавтор, арбитраж, изобретатель, наследник, переведенная работа, закон, открытия, авторское право.

Кириш. Мамлакатимиз мустақилликка эришгач ҳуқуқий демократик давлат яратиш асосий мақсадларимиздан бири этиб танланди. Тарихий тажрибадан келиб чиқиб, барча соҳаларда амалга оширилгани сингари, муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган бир қатор қонунлар қабул қилинди ва илмий тадқиқотлар амалга оширилди. Мақолада келтириб ўтилган даврда БМХХБ га қарашли бўлиб ва бўйсуниб фаолият олиб борган Ўзбекистон бўлими, мустақилликдан сўнг, халқаро ҳуқуқ нормалари ва келишувларга мустақил аъзо бўлиш ва фаолият олиб бориш имкониятига эга бўлди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Мустақиллигимиздан сўнг Ўзбекистонда муаллифлик ҳуқуқи ҳимояси соҳасида бир қатор маҳаллий ҳуқуқшуносларимиз илмий тадқиқотлар олиб боришган. Жумладан, мазкур тадқиқот ишлари асосан ҳуқуқий жиҳатдан ўрганилган. Ҳуқуқшуносларимиздан Бобоқул Тошев, Ҳ.Р.Раҳмонқулов, И.И.Насриев, Р.Т.Ҳақимов, Г.А.Худайбердиева, И.Б.Зокиров ва бошқа бир қатор олимлар илмий тадқиқот олиб борганлар.

Жумладан: Ҳуқуқшунос Г.А.Худайбердиева “Турдош ҳуқуқларни фукоралик-ҳуқуқий муҳофазаси” мавзусида илмий тадқиқот олиб борган ва ҳуқуқий ҳимояга доир ўз тақлиф ва мулоҳазаларини билдирган.

Юридик фанлари доктори, И.И.Насриев ўзининг илмий тадқиқот ишларида асар муаллифларининг ҳуқуқлари ва уларнинг ҳимояси борасида, маҳаллий қонунчилик ва халқаро-ҳуқуқий асосларни таҳлил қилган. Юқорида келтирилган тадқиқотчиларнинг асарларида асосан ҳуқуқий жиҳатларга эътибор берилган. Бизнинг мақолада эса тарихи ёритилди.

Тадқиқот методологияси. Мазкур илмий мақолани ёзишда назарий-методологик, анализ, синтез, тарихийлик ва ҳолислик, тарихий-қиёсий, хронологик усуллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Тарихга назар соладиган бўлсак, мамлакатимизда муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиниши тарихи ўтган асрнинг 30 йилларига бориб тақалишини кўришимиз мумкин. Иттифоқ таркибидаги бошқа давлатлар қатори Ўзбекистон ҳудудида ҳам Бутуниттифоқ муаллифлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бошқармасининг (БМХХБ) бўлими фаолияти йўлга қўйилган эди. Ўзбекистон бўлими фаолияти давомида муаллифлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишда, давр мафқураси ва бошқармаси марказда бўлган ҳолатда фаолият юритган. II жаҳон уруши йиллари ва бошқа қийинчилик йилларида ҳам муаллифларни ҳимоя қилиш фаолиятини давом эттирди. Муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилинишида иттифоқ таркибидаги бошқа республикалар бўлимлари қатори Ўзбекистон бўлимида ҳам кўплаб камчиликлар кузатилди. Айрим муаммолар ҳолатлар ҳатто марказнинг ўзида ҳам кўплаб учраган. Чунки СССР давлати халқаро муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш мақсадида ташкил этилган ташкилотларга нисбатан кечроқ аъзо бўлиб кирган. “СССРнинг ўзи ҳам муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилишга ихтисослашган ташкилот ёки конвенциянинг шартномаларига ҳам етмишинчи йиллардан кейин аъзо бўлиб кирган эди. Катта бир давлат ичида хорижий муаллифлар асарларидан ҳар қандай кўринишда бемалол, қонунсиз фойдаланиш ҳуқуқини берган”[1]. Демак, Марказнинг ўзида соҳа билан боғлиқ халқаро тажрибаларнинг нисбатан кеч қўлланилиши, республика

бўлимларига ҳам ўз салбий таъсирини кўрсатмасдан қолмаган.

Муаллифлар ҳуқуқини муҳофиза қилишда мавжуд бўлган ҳуқуқ нормаларининг тўғри ишласлиги чекка ҳудудларда фаолият олиб борган муаллифларга айрим қийинчиликлар туғдирганини бугунги кун архив ҳужжатлари орқали билиш мумкин. муаллифлик ҳақларини олиш билан боғлиқ муаммоларга дуч келишса, республика марказларига кела олмаган. Олаётган муаллифлик ҳақлари миқдорининг камлиги ёки соҳа билан боғлиқ юкларнинг кўплиги сабаб бўлиши мумкин. Тошкентда фойлат юритаётган Аҳмад Бобожонга Андижондан юборилган мактубда қуйдагилар келтирилган. “Тошкентга боришга ҳеч фурсат бўлмаётир. Шу кунларда Аббос Боти́ров, Хайруллаев ва бошқалар бир неча марта Тошкентга боришиб келишди. Мен улар билан боришга қизиқсам ҳам насиб бўлмади. Область партия комитети бир қанча ишлар топширган. Юбилейни ўтказиш комиссиясида ҳам борман”[2]. Ушбу маълумотлар юклар билан кўплиги, ижод қилиш имкониятининг камлигини кўрсатмоқда.

Айрим журналларда ёритилган қизиқарли материаллар қайта нашр қилинса, бу асар муаллифига қалам ҳақи тўланмаган ҳолатларни ҳам учратиш мумкин. Жумладан: “Ёш Ленинчи” газетаси муҳаррири С.Юлдашевнинг таъкидлашича, улар Марказий журналлардан қизиқарли бадиий материалларни қайта нашр қилиб келишган ва нашр этилган материал муаллифларига қалам ҳақи тўланмаганлиги ва тўламасликларини маълум қилган[3]. Қайта нашр қилинган ва қалам ҳақи тўланмаган асарлар қаторига “Огонёк” журналида нашр қилинган, “Ёш Ленинчи” газетасида қайта нашр қилинган “Ягуар - 13” ҳикоясини келтириб ўтиш мумкин. Ҳақ тўламаслиги маблағ йўқлиги билан изоҳланган ҳолатлар ҳам учраган. Бу каби ҳолатлар муаллифлик ҳуқуқи муҳофизаси соҳасидаги мавжуд қонунчиликнинг ҳали этарли даражада эмаслигини кўрсатади.

БМХХБ нинг Ўзбекистон Бўлими муаллифлик қалам ҳақларини тўлашда бир қатор камчиликларга йўл қўйган ҳолатларни ҳам учратиш мумкин. Мисол тариқасида “Фарход ва Ширин” мусикали драмаси учун Мусика ҳаммуаллифлари Ю.Ражабий ва Б.Надеждин тақдим этган келушувга асосан мусика ҳақини тенг равишда (ҳар бири 50 % дан) ажратишга келишиб олинган. Шунга қарамай ўзбек бўлими раҳбарлари 1949, 1950 ва 1951 йиллар учун 62442 рубл миқдорида ҳақ тўладилар[4]. Аммо бу миқдор ҳаммуаллифлар ўртасида белгиланган келишув асосида амалга оширилмаган. Асар муаллифларига тўловлар тақсимотидаги баҳсли ҳолатларни фақат “Фарход ва Ширин” мусикали драмасида эмас балки, “Лайли ва Мажнун” ва “Алпомиш” пиесалари учун яратилган мусика ҳаммуаллифлари ўртасида ҳам кузатиш мумкин.

Ўзбекистон ССР ҳудудидаги вилоят ва шаҳар театрларидан қарзларни йиғиб олиш бўйича қатор ишлар амалга оширилган. Айрим ҳолларда прокуратурага мурожаат қилинган, бироқ бундан ижобий натижалар кам бўлган. Қашқадарё вилоятидаги айрим театрлари тизимли равишда молиявий ва касса интизомини бузган, тушимларни давлат банкига топширмаган ва шунинг натижасида муаллифлик ҳақи тўланмай қолган ҳолатлар ҳам кузатилган[5]. Бу ҳолатнинг олдини олиш учун Бутуниттифок Муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш бошқармасининг, Ўзбекистон бўлими ЎзССР Республика прокуратурасига мурожаат қилган. Қашқадарё вилояти ва туман прокуратурасига бу масала етиб борган бормаганлиги ноаниқ бўлиб қолган. Юқоридаги ҳолатлар айрим давлат ташкилотларининг муаллифлар ҳуқуқий ҳимояси борасидаги ишларга жиддий эътибор бермаганлигини кўрсатади.

Маҳаллий муаллифлардан Абдулла Қаҳҳор “Ипак сўзана” пиесаси учун 1951-йилнинг декабрида имзоланган умумий келишув асосида муаллифлик ҳақини тўлиқ олди. Ушбу асарнинг бошқа тилларга ҳам таржима қилинганлиги ҳисобга олинганда, Абдулла Қаҳҳорга берилган маблағнинг 50% ини олиб ташлаш ва Ленинград филиалига юбориш керак бўлади. Муаллиф Абдулла Қаҳҳор умумий сумманинг 25% ини олиши керак эди[6]. Муаллифлик қалам ҳақлари билан боғлиқ ҳисоб-китобларнинг ўз вақтида ва тўғри йўлга қўйилмаганлиги асар муаллифлари билан бир қаторда БМХХБ (Бутуниттифок Муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш бошқармаси) ва республика Бўлимларида фаолият юритаётган ходимлар учун ҳам муаммоларни келтириб чиқарган.

Юқорида келтирилган ҳолатлар асар муаллифлари ҳуқуқи ҳимояси соҳасидаги мавжуд қонунларга зид эканлигини ҳам кўриш мумкин. БМХХБнинг Ўзбекистон бўлими собиқ директори Т.Фатхуллин ва унинг ўринбосари Колесниченко “СССР муаллифлик ҳуқуқи асослар”нинг 5-моддасини ҳамда “Ўзбекистон ССР доирасида драматик, мусикий, мусикий-драматик ва бошқа асарларни омма олдида ижро этиш учун тўлов тартиби ва қалам ҳақи миқдори тўғрисида” ги қарорини кўпол равишда бузганлиги, бир қатор мусикий асарлар муаллифлари орасида тўловлар нотўғри тақсимланганлиги архив ҳужжатларида келтириб ўтилган[7].

Совет ёзувчилар уюшмасининг қарори билан 1951-йил 1-январдан БМХХБ фойдасига Адабиёт фонди ва Мусика фондидан ажратмалар миқдори 3% дан 2% га қисқартирилган[8]. Бу албатта ўша даврда марказдан бошқариб турилган республика бўлимларида ҳам тўлиқ амал қилган. Асар муаллифларини ҳимоя қиладиган ташкилотга тушаётган пул маблағларини қисқартирилаётган соҳа вакиллари берилаётган этиборнинг қай даражада эканлигини кўрсатган эди.

Маҳаллий муаллифларнинг кўпчилиги ўзларини ҳимоя қиладиган механизмлардан хабардор бўлмаганликлари ҳам улар учун салбий оқибатларни келтириб чиқарган. Ўзлари олиши керак бўлган гонорарлари вақтида ва тўлиқ олишмаган. Муаллифларнинг розилигисиз асарларни таржима қилиш ёки қайта нашр қилиш ҳолатлари одатий ҳолга айланиб қолиши дастлабки даврларда муаллифлик ҳуқуқларининг бўзулиши яққол кўрсатган. Мавжуд қонунлардан беҳабар, муаллифлик ҳақи қанча берилишидан қатий назар, борида шукр қилиб кетадиган муаллифлар ҳам кейинчалик, мавжуд механизмлардан хабардор бўлишга ҳаракат қилишган. Жумладан: юқорида номи келтирилган муаллиф Мулла Карим Тошкентга юборган мактубида айрим маълумотлар келтириб ўтган. “Ишқ билан ўйнашма”нинг пулини ҳали олганимиз йўқ. Министрликдан берар эмиш, деб эшитдик. Шунга ҳам кўникдик. Ўртоқ Хайруллаев борса, пулларни олиб келар деб турибман. Энди гонорара ҳақида шуни демакчиман. Сизлардаги қонун – қондани билмайман. Агар вақтингиз бўлса, шу ҳақида жиндақкина тушунтириш ёзиб юборсангиз жуда хурсанд бўлар эдим”[9]. Маҳаллий муаллиф Мулла Карим муаллифлик ҳақини ололмаётгани баробарида, мавжуд қонун – қондаларни билмаслиги маълум қилган. Демак, биз таҳлил қилишимиз мумкинки, мамлакатимиз ҳудудида ўз ҳуқуқларини етарли даражада билмайдиган муаллифларни кўплаб учратиш мумкин бўлган.

Айрим камчиликларга қарамасдан БМХХБ нинг Ўзбекистон бўлими кўплаб муаллифларнинг манфаатларини ҳимоя қилди. Муаллифларни ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун албатта ушбу муаллифлар, Бутуниттифок муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш Бошқармасининг рўйхатидан жой олиши шарт эди. Албатта бу рўйхатдан жой олиш, давлат учун айрим тўловларнинг жорий

этилиши билан боғлиқ бўлган, шунингдек, муаллиф учун фойдали томонлари ҳам борлигини такидлаш мумкин. Жумладан: муаллифларни рўйхатга олиш учун а) Муаллифнинг ўз яшаш жойи б) меросхўрлар қайерда яшашидан қатъий назар, муаллиф рўйхатдан ўтган бўлимда қайд этилади в) муаллифни рўйхатга олиш varaқаси, имзоланган ҳолатда д) талаб қилинган ва асар муаллифига муаллифликни тасдиқловчи ҳужжатлар ва бошқа асослар талаб этилган[10]. Нафақат маҳаллий муаллифлар учун, балки Иттифоқ таркибида фойда юритаётган барча муаллифлар учун қулайлик туғдирди. БМХХБ директори Г.Г.Эльчибеков 1956-йилнинг 23-мартда Ленинград, Киев, Тошкент ва Олмаота бўлимларига мурожаат билан чиқиб, ушбу ҳудудларда Татар шоири Мусо Жалилга телишли бўлган шерлари нашр этилганлиги ҳақида маълумот борлиги, агар нашр этилган бўлса, унинг қизи С.Л.Мусаевнага муаллифлик ҳақини тўлаб беришларини сўраган[11]. Агар юқорида келтирилган муаллифлар рўйхатига киритиш учун б) бандда келтирилган меросхўрлар рўйхати шакллантирилмаса, муаллиф вафот етгандан сўнг унинг меросхўрлари муаллифлик ҳақларини олиши билан боғлиқ муаммоларга дуч келишган.

Бу борада Ўзбекистон бўлими ҳам муаллифлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида мавжуд қонунлардан келиб чиқиб, “Мусо Жалилнинг Меросхўрларига муаллифлик ҳақи, уларни мерос ҳуқуқи билан тасдиқлаш тўғрисидаги гувоҳноманинг нотариал тасдиқланган нусхасини олгандан кейин, меросхўрларга муаллифлик ҳақларини тўлаб берилиши мумкинлиги такидланган”[12].

Муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилишда кашфиётлар ва ихтиролар муаллифларига қонун доирасида айрим имтиёзлар берилган. “Илмий ходимларнинг лавозимларни имтиёзли эгаллаш ҳуқуқи. Низомга (76-модда.) кўра, кашфиётлар муаллифлари, бошқа жиҳатдан тенг бўлганда, бу шунга асосланган, бир хил илмий ходим лавозимига бир нечта шахс, шу жумладан кашфиёт муаллифи мурожаат қилса, унга устунлик берилиши шарт[13]. Демак кашфиёт муаллифларига устунлик берилиши муаллифлар ҳуқуқларини ҳимоя қилинишининг бир қўриниши дийишимиз мумкин.

Муаллифлик ҳуқуқида таржимонлар ҳам фаол ишлаган. Аммо меҳнатига яраша ҳақни ҳар доим ҳам тўлиқ олиш насиб қилмаган. “Республикамиз муаллифлари ўзлари томонидан хорижий тилларга таржима

қилинган ва нашр этилган асарлардан келадиган фойданинг 45 – 50 % “Марказда” ушлаб қолинган. Айрим ҳолатларда эса, “Марказ” муаллифларнинг розилигисиз асарларини таржима қилишга ва фойдаланишга йўл қўйган”[14]. Бу ҳолат маҳаллий муаллифларга нисбатан қўплаб кузатилганлини қўришимиз мумкин, аммо “Марказ”даги муаллифларга муносабат анча ижобий бўлган. Масалан: муаллифлар ҳуқуқларининг бузулиш ҳолатлар қўплаб учраган. Ушбу ишлар СССР Халқ Комиссарлари Совети қошидаги санъат ишлари бўйича комитетга қарашли арбитажда кўриб чиқиладиган бўлди. Шуниси қувонарлики, кўриб чиқилган ишларнинг 95% бошқарма, яни муаллифлар фойдасига ҳал бўлди. Аммо арбитажда кўриб чиқилган ишларнинг жуда кам қисми марказдан ташқаридаги ҳудудларга тўғри келиши ачинарли ҳолат ҳисобланади[15]. Бу ҳолатлар ҳам автоном ҳудудларда муаллифлар ҳуқуқи марказга нисбатан анча оғир аҳволда эканлигини кўрсатади.

Муаллифлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишда муаммолар ҳолатлардан яна бири, Муаллифлик ҳақидаги низолар (Ҳаммуаллифлик), ушбу тоифадаги низолар, барча ихтирочи низоларининг ичида энг мураккаби ҳисобланган[16]. Муаллифлар таркиби ва ихтирони яратилганда уларнинг ижодий иштироки тўғрисида келишувга эриша олмаса ўз вақтида СССР Ихтиролар ва кашфиётлар бўйича қўмидага мурожаат қилиши керак бўлади. Бу масалада мавжуд қонунлардан келиб чиқиб, ихтиронинг ҳақиқий яратувчиси бўлган муаллиф ҳуқуқлари ҳимоя қилинган.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида шунга такидлаш мумкинки, маскур даврда БМХХБнинг Ўзбекистон бўлимининг очилиши ва фаолият юритишини ижобий ҳолат сифатида баҳолаш мумкин. Аммо маҳаллий муаллифлар ва “марказ”да фаолият юритган муаллифларга муносабатни бир хил эмаслигини архив ҳужжатлари кўрсатмоқда. Республика муаллифларининг розилигисиз уларнинг асарларини таржима қилинган ёки муаллифлик ҳақларини тўлиқ ололмаган ҳолатлар ҳам қўплаб учраган. Бундай ҳолатлар марказдан узокда фаолият юритаётган муаллифларга эътиборнинг камлиги ва муаллифларнинг қўпчилиги уларни ҳимояси борасидаги мавжуд қонун - қондаларни яхши билмаганликлари билан изоҳлаш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Бобоқул Тошев. Муаллифлик ҳуқуқи. - Тошкент. 1997. 4-бет.
2. ЎзМА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 79-иш, 28-варақ.
3. ЎзМА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 51-иш, 221-варақ.
4. ЎзМА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 50-иш, 1-варақ.
5. ЎзМА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 42-иш, 24-варақ.
6. ЎзМА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 51-иш, 207-варақ.
7. ЎзМА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 50-иш, 1-варақ.
8. ЎзМА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 46-иш, 49-варақ.
9. ЎзМА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 79-иш, 28-варақ.
10. ЎзМА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 132-иш, 104-варақ.
11. ЎзМА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 73-иш, 111-варақ.
12. ЎзМА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 73-иш, 110-варақ.
13. Ефимов, Евгений Николаевич. “Правовая охрана научных открытий в СССР”. Издательство “Знание”. - Москва. 1972 г. 29 бет.
14. Бобоқул Тошев. Муаллифлик ҳуқуқи. - Тошкент. 1997. 5-бет.
15. Жавлонбек Бегалиев. “Ўзбекистонда муаллифлик ҳуқуқининг шаклланиши тарихи”. Ўтмишга назар журнали. 2 - махсус сон. Тошкент. 2020. 91 бет.
16. Абельдяев Л.С.и Лагутин А.Ф. “Защита прав изобретателей и рационализаторов”. - Москва. “Юридическая Литература”. 1987 г.

УДК:327 (575.1)

Buron JUMAYEV,
O'zRFA huzuridagi O'zbekistonning eng yangi tarixi masalalari bo'yicha
Muvofiqlashtiruvchi-metodik markazi tayanch doktoranti
E-mail: jumayev.buron@bk.ru

t.f.n. dotsent Buriyeva X. A. taqrizi asosida

O'ZBEKISTONDA GASTRONOMIK TURIZM SOHASIDA KADRLAR TAYYORLASH MASALASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada gastronomik turizmning rivojlanishida kadrlar tayyorlanishi masalasi, oliy o'quv yurtlari, kasb-hunar kollejlari, malaka oshirish, o'quv markazlar, kadrlar muammolari, asosiy tendensiyalari ilmiy va amaliy jarayonlar solishtirma misollar bilan ko'rib chiqilib, gastronomik turizmni rivojlantirish, bugungi kunda qanchalik zarur ekanligi va bu borada xorijiy davlatlarning tajribasi misol sifatida keltirib o'tildi hamda bir qancha takliflar ilgari surildi.

Kalit so'zlar: kadrlar, oliy o'quv yurtlari, gastronomik, turizm, rivojlantirish, ilmiy, kollejlari, ta'lim, o'quv markazlar, muammolar.

STAFF TRAINING IN THE FIELD OF GASTRONOMIC TOURISM IN UZBEKISTAN

Annotation

This article discusses the issues of training in the development of gastronomic tourism, higher education institutions, professional colleges, training, training centers, personnel problems, the main trends of scientific and practical processes with comparative examples, the development of gastronomic tourism, today's how much is needed per day and the experience of foreign countries in this regard were cited as examples and a number of proposals were put forward.

Key words: personnel, universities, gastronomy, tourism, development, science, colleges, education, training centers, problems.

ПОДГОТОВКА КАДРОВ В ОБЛАСТИ ГАСТРОНОМИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы подготовки кадров в сфере развития гастрономического туризма, высшие учебные заведения, профессиональные колледжи, обучение, учебные центры, кадровые проблемы, основные направления научно-практических процессов со сравнительными примерами, развитие гастрономического туризма, современное состояние в сутки и приводился в качестве примеров опыт зарубежных стран в этом отношении и выдвигался ряд предложений.

Ключевые слова: кадры, вузы, гастрономия, туризм, развитие, наука, колледжи, образование, учебные центры, проблемы.

Kirish. Hozirgi jadallik bilan rivojlanib borayotgan turizm asrida O'zbekistonda turizmga malakali kadrlar juda zarur. Ayniqsa, ularni zamon talablariga javob beradigan qilib tayyorlash, jahon turizm bozorida raqobatlasha oladigan turagent va turoperatorlarni yetishtirish O'zbekistonga yanada ko'proq xorijiy turistlarni kirib kelishini ta'minlaydi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining salohiyatini rivojlantirishda sayyohlik soha rolining o'sib borishida uni ilmiy tushunish, yuz berayotgan jarayonlarni asoslash, kadrlar tayyorlashning aniq tizimini yaratish, professional turistik ta'limning zamonaviy modellarini o'zlashtirishni talab etmoqda. Chunki, jahon standartlariga javob beruvchi yuqori malakali mutaxassislar tanqisligi mamlakatimizda turizmning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi eng asosiy muammo hisoblanadi[1]. Darhaqiqat, respublikamizda turizm sohasida ko'plab muammolar mavjud bo'lib, ushbu muammolar sohada malakali kadrlarni tayyorlash orqali hal qilinadi. Ana shunday muammolar qatoriga, avvalo, turizm sohasining to'liq malakali kadrlar bilan band bo'lmaganligi, shuningdek, turizm sohasida kadrlarning malakasini xorijiy rivojlangan mamlakatlarda oshirishning zarurligi, kadrlarning to'liq kasbiy bilimlarga ega emasligi bilan belgilanadi.

Aytish joizki, gastronomik turizm, sayyohlikning eng ko'p daromad keltiradigan tarmoqlaridan biridir, uning rivojida xizmat ko'rsatuvchi kasb egalari, xususan, ofitsiantlar va oshpazlarning alohida o'rni mavjud. Ular har qanday dam olish va ovqatlanish muassasasining yuzi hisoblanadi. Ularning sifatli xizmati, samimiy munosabati, mijozlarning

maroqli hordiq chiqarishi, muayyan muassasa, qolaversa, mamlakat obro'ining yuksalishiga xizmat qiladi. Shu sababdan ham bugungi kunda gastro kadrlarni yetishtirishda oshpazlik maktablari, kollejlari, universitetlari, malaka oshirish markazlari hamda o'quv markazlarini kengaytirish, oshpazlik bo'yicha maxsus dasturlarni yaratish, shuningdek keng ko'lami tadqiqot ishlarini yo'lga qo'yish, bu sohada eng so'ngi texnologiyalardan unumli foydalanish, xorijiy rivojlangan mamlakatlar bilan tajriba almashishni yo'lga qo'yish bugungi kunning muhim masalalaridan biri sifatida bilishimiz zarur deb o'ylayman.

O'zbekistonda turizm sohasini rivojlantirish bo'yicha xodimlar faoliyatini tashkil etish bir qancha olimlarimiz, xususan: D.Asanova, B.Safarov, M.Pardayev, R.Amriddinova, I.To'xliyev, M.Muxammedov, B.Isroilov, R.Nurimbetov, Sh.Zaynutdinovlar tomonidan o'rganilgan, ammo gastronomik turizm bo'yicha kadrlar masalasi yetarlicha yoritib berilmagan. Xususan "Oshpazlik" mutaxassisligi bo'yicha 2014 yilga qadar Oliy ta'lim tizimida birorta ham kadr tayyorlanmagan, 2014 yildan bugungi kungacha yetishtirilayotgan kadrlar soha uchun yetarli darajada emas, shuni inobatga olib, ushbu maqolamizda xalqaro talablarga mos keluvchi gastronomik turizm sohasidagi kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish borasidagi ilmiy-uslubiy, amaliy tavsiyalar bilan bir qatorda xorijiy rivojlangan davlatlar tajribasini misol qilib o'tmoqlikni va bu bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalarni keltirib o'tmoqlikni maqsad qildik.

Har qanday soha rivojlanishi uchun eng avvalo uning huquqiy bazasi yaratilishi lozim bo'ladi, yurtimizda turizm tarmog'ida kadrlar tayyorlash borasida yetarlicha farmon, qaror va qonunlar ishlab chiqilmoqda. Eng avvalo 1997 yil 29 avgustda qabul qilingan "Kadrlar tayyorlash milliy Dasturi"ni misol qilib keltirsak bo'ladi. Qolaversa Respublikamiz Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning 1999 yil 30 iyunda qabul qilingan "O'zbekistonda turizm sohasi uchun malakali kadrlar tayyorlash to'g'risida"gi Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012 yil 10 oktyabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini yanada qo'llab quvvatlash va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaroriga muvofiq ushbu sohada malakali kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 6-dekabrda "O'zbekiston Respublikasining turizm sohasini jadal rivojlantirishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida" farmoni e'lon qilindi. Farmonni bajarish yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi faoliyatini tashkil etish to'g'risidagi qarori qabul qilindi. Qarorda davlat qo'mitasi faoliyatining asosiy vazifalari va yo'nalishlari belgilab berilgan, davlat qo'mitasining tashkiliy tuzilmasi va Nizomi tasdiqlandi, shuningdek milliy turizm mahsulotini xorijga namoyish qilish, turizm sohasida kadrlar tayyorlash va turizm xizmatlarini sertifikatlash bo'yicha bir qator idoraviy tashkilotlar tuzildi[2].

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan 2017 yil 7 fevralda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi"ni ham misol qilib keltirishimiz mumkin bo'ladi, strategiyaning IV yo'nalishi "Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari" deb nomlanadi. Uning 4-bandi "Ta'lim va fan sohasini rivojlantirish" o'z ichiga uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirishni oladi.

Ushbu yaratilgan imoniyatlardan kelib chiqib, turizm tarmog'ida kadrlar yetishtirish va ularning malakasini oshirish borasida yurtimizda bir qancha Oily va o'rtamxusus talim dargohlari, o'quv markazlar va uyushmalar faoliyat yuritib kelmoqda. Dastlab Toshkent davlat iqtisodiyot universitetida 1995-yil dekabr oyida 5 kafedrani o'z ichiga oluvchi "Xalqaro turizm" fakulteti tashkil topdi. Mehmonxona xo'jaligi, xizmatlar ko'rsatish, turizm marketing va menejment ixtisosliklari bo'yicha malakali kadrlar tayyorlanmoqda. Bu borada AQSH, Buyuk Britaniya, Ispaniya, Fransiya, Gretsiya, Italiya, Malayziya kabi turizm rivojlangan mamlakatlarning oliy o'quv yurtlari bilan yaqin hamkorlik qilinmoqda. Mazkur fakultet Jahon sayyohlik tashkilotiga a'zo ham hisoblanadi. 1999- yilda Toshkent, Samarqand va Buxoro shaharlarida turizm kasb-hunar kollejlari ishga tushirildi. Keyingi yillarda barcha viloyatlarimizda kollejlari joriy qilina boshlandi. O'zR Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 26 martdagi "Samarqand iqtisodiyot va servis institutini tashkil etish to'g'risida"gi qarori bilan Samarqand kooperativ instituti negizida tashkil etilgan Samarqand iqtisodiyot va servis institutida ham Servis va turizm fakulteti bo'lib, Oliy matematika, Xizmatlar ko'rsatish, servis va uni tashkil etish, Xalqaro turizm va turizm servisi yo'nalishlariga ega[3].

2000 yil 14 iyunda "O'zbekturizm" MK qoshida Respublika ilmiy-o'quv konsalting markazi «Turizm o'quv-konsalting markazi» DUK tashkil etildi. Markaz tashkilotchisi hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi hisoblanadi. Markazning asosiy vazifasi turizm sohasi bo'yicha malakali xodimlarni tayyorlash, qayta tayyorlash, malakalarini oshirish, turizm sohasini rivojlantirish

bo'yicha ilmiy ishlarni qo'llab-quvvatlashdan iborat. Markaz quyidagi yo'nalishlar bo'yicha mutaxassislarini tayyorlaydi:

- gid (ekskursuvod);
- turoperator;
- mehmonxona administratori.

Shularni hisobga olib, qo'mita soha xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirishni yuqori darajada tashkil etish hamda tarmoq turizm fanlarini rivojlantirishga ko'maklashish maqsadida ilgari ilmiy-o'quv konsalting markazi turizm sohasida kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish markaziga aylantirildi.

2008 yilda Jahon Bosh Oshpazlar Uyushmasi taklifi asosida tashkil topgan O'zbekiston Oshpazlar uyushmasi ham kadrlar tayyorlash borasida asosiy vazifalarni bajarib kelmoqda xususan, Uyushma raisi Akbar Umarov Toshkent Professional Turizm kollejida o'quvchilarga shu soha bo'yicha dars berib kelmoqda.

Urganch Davlat universiteti Ilmiy kengashining 2011 yil 29 avgustdagi Qaroriga muvofiq, Iqtisodiyot fakulteti tarkibida "Turizm" kafedrasini tashkil etildi. Xususan, 2008 yildan boshlab, fakultet qoshida "Turizm" yo'nalishi ilk bora tashkil etilgan edi. Hamda 2013 yildan ushbu kafedrada "Turizm (faoliyat turlari)" mutaxassisligi bo'yicha magistratura mutaxassisligi tashkil etildi. 2015-2016 o'quv yilidan boshlab, iqtisodiyot fakulteti Turizm va iqtisodiyot fakultetiga aylantirildi.

Buxoro Davlat universitetida ham turizmga ixtisoslashgan turizm va mehmonxona xo'jaligi bakalavriat ta'lim yo'nalishi mavjud bo'lib, mazkur ta'lim yo'nalishini 2012 yilda ilk bakalavrlar tugatdilar. 2010-2011 o'quv yilidan "Mehmonxona xo'jaligini tashkil etish va boshqarish", 2013-2014 o'quv yilidan boshlab "Turizm" va "Xizmatlar sohasi" bakalavriat ta'lim yo'nalishlari hamda "Turoperatorlik faoliyatini tashkil etish" magistratura mutaxassisliklariga talabalar qabuli amalga oshirildi. Hozira "Iqtisodiy ta'lim va turizm" kafedrasida deb nomlangan ushbu kafedrada xalqaro aloqalar namunali tarzda tashkil etilgan bo'lib, bir qancha etakchi oliy ta'lim muassasalari bilan ilmiy tadqiqotlar olib borish borasida hamkorlik munosabatlari yo'lga qo'yilgan[4].

Yuqorida qayd etib o'tganlarimizning barchasi turizm sohasida alohida bir yo'nalishlar xolos, turizm sohasida oliy ta'lim muassasasini ochish tashabbusi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilk bor Shanxay Hamkorlik Tashkilotiga a'zo davlatlar rahbarlarining Sindao shahrida bo'lib o'tgan Sakkizlik sammitida ilgari surilgan edi. Buning mantiqiy davomi sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018- yil 28-iyundagi 3815-sonli qarori bilan xalqaro maqomga ega Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi qoshidagi «Turizm o'quv-konsalting markazi» DUK bazasida tashkil etilgan Turizmni rivojlantirish instituti 2019 yilning 10 oktyabrida o'z faoliyatini boshlagan. Institut turizm sohasida fundamental va ilmiy-amaliy tadqiqotlar hamda izlanishlar olib borish, turizm sohasi uchun kadrlar tayyorlash va ularni qayta tayyorlashga ixtisoslashgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining „Ipak yo'li“ turizm xalqaro universitetini tashkil etish to'g'risidagi qaroriga muvofiq 2018-yil 28-iyunda tashkil topgan 2019 - yildan boshlab "Ipak yo'li" turizm xalqaro universitetida bakalavriat uchun ikki diplomli qo'shma ta'lim dasturlari tatbiq etilib kelmoqda - 3+1 (Double degree):

- Turizm menejmenti
- Turizm (faoliyat yo'nalishlari bo'yicha)
- Ommaviy tadbirlar menejmenti
- Kasb ta'limi

Ushbu Oily va o'rta maxsus ta'lim dargohlaridan tashqari yurtimizning barcha viloyatlari va Toshkent shahrida bir qancha pazandalik o'quv markazlari o'z faoliyatini yuritib kelmoqda. Masalan: Gulchehra-o'quv-servis, Iffatli kelin, Mashhura, Nafis-fazilat ilm dargohi, Zebo-ziyo nur v.h. shular

jumlasidan. Bu haqidagi ma'lumotlarni internetning Yellowpages.uz sayiti orqali to'lig'icha olishimiz mumkin. Unda O'zbekistondagi oshpazlik kurslari - xizmatlar bo'limining so'rov ma'lumoti keltirilgan sahifalari mavjud bo'lib, barcha o'quv markazlarining manzillari, ish faoliyati, aloqa nomlari va boshqa kerakli ma'lumotlarni olishimiz mumkin bo'ladi.

Turizm sohasida kadrlar tayyorlash borasida ko'pgina tadbirlar va davra suhbatlari ham olib borilmoqda jumladan, 2019 yilning 25-noyabr kuni Samarqand shahridagi "Registon Plaza" mehmonxonasi konferensiya zalida Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi, Turizmni rivojlantirish instituti hamda "Ipak yo'li" turizm xalqaro universiteti hamkorligida "Turizm va ta'lim: taraqqiyot va o'zaro ta'sir yo'llari" mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya o'tkazildi. Unda Singapur, Mo'g'uliston, Bosniya va Gersegovina, Pokiston, Portugaliya, Janubiy Koreya, Qozog'iston, Rossiya, Saudiya Arabistoni, Kuvayt, Polsha, Qirg'izistondan tashrif buyurgan turizm va mehmonxona sohasidagi ilg'or mutaxassis va olimlar, xalqaro anjumanda mahalliy yirik turistik industriya, yetakchi OAV vakillari ham ishtirok etdi. Ilmiy-amaliy konferensiya davomida O'zbekistonning turizm sohasida dunyo standartlariga javob beruvchi kadrlar tayyorlash va malakasini oshirishning yagona ko'p bosqichli tizimini tashkil qilish borasida ilmiy-uslubiy va amaliy tajribalar almashish uchun xalqaro platforma yaratish, shuningdek, biznes va ta'limning o'zaro ta'sir mexanizmini mukammallashtirish borasida ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish masalalari ko'rib chiqildi.

– So'nggi yillarda jahon turizm bozori barqaror o'sish sur'atini namoyish etib, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va ishchi o'rinlar bilan ta'minlashning asosiy sektoriga aylanmoqda, – deydi "Ipak yo'li" turizm xalqaro universiteti Ilmiy va innovatsiyalar bo'yicha prorektor M.Alimova. – Turizm sohasi ulushiga jahon savdo xizmatlarining 30%, investitsiyalarining 7%ga yaqini va jahon YAIM 10,5% to'g'ri keladi. Shu o'rinda, har beshinchi yangi ish o'rnini turizm sohasiga to'g'ri keltirib berilmoqda. Jahonning 38% mamlakatida turizm davlat byudjetining asosiy manbai, 83%da esa beshita asosiy manbaning biri hisoblanadi. Seminar so'nggida universitetlararo hamkorlik memorandumlarini imzolash marosimi bo'lib o'tdi[5].

O'zbekiston Respublikasi turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi Samarqand «Ipak yo'li» turizm xalqaro universiteti hamkorlikda sohadagi muammolar yuzasidan fikr almashish va turizmni rivojlantirish usullarini muhokama qilish maqsadida 2020 yil 10-yanvar kuni «Globallashuv davrida turizm industriyasi uchun kadrlar tayyorlash» mavzuida davra suhbatini tashkil etdi. "Tadbirlar maqsad – xalqaro talablarga mos keluvchi turizm sohasidagi kadrlar tayyorlash va malakasini oshirish borasidagi ilmiy-uslubiy, amaliy tavsiyalar bilan almashishning xalqaro maydonini yaratish, shuningdek, ushbu masalalarni hal etishda ta'lim va biznesning o'zaro ta'siri mexanizmini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishdir. Bundan tashqari, turizm sohasidagi turli yo'nalishlar bo'yicha ilmiy tadqiqotlar, fundamental, ilmiy-amaliy ishlarga bo'lgan keskin ehtiyoj muammosini hal etishga ko'maklashish ham bugungi tadbirlarning asosiy vazifalaridan biri sanaladi[6]" deya takidlandi tadbir davomida.

Yuqorida keltirilgan Oliy dargohlarning barchasida asosan turizm marketing va menejment ixtisosliklari, xizmatlar ko'rsatish, servis va uni tashkil etish, xalqaro turizm va turizm xizmati yo'nalishlari, gid (ekskursovod), turoperator; mehmonxona administratori, mehmonxona xo'jaligini tashkil etish va boshqarish, turizm va xizmatlar sohasi, turoperatorlik faoliyatini tashkil etish, turizm (faoliyat yo'nalishlari bo'yicha), Menejment: mehmonxonalarini boshqarish, Menejment: restoran biznesini boshqarish Oliy matematika, ommaviy tadbirlar menejmenti, kasb ta'limi kabi yo'nalishlar

yo'lga qo'yilgan bo'lib, turizmning asosiy sohasi bo'lgan gastronomik turizm tarmog'ida kadrlar tayyorlash masalasiga yetarlicha e'tibor qaratilmagan. Bugungi kunda gastronomik kadrlarni tayyorlash asosan o'quv markazlari, uyushmalar va o'rta maxsus kasb-hunar kollejlari bilan cheklanib qolgan, xususan Urganch turizm va tadbirkorlik kasb-hunar kollejidagi 2010 yildan Oshpazlik mutaxassisligi[], Xiva turizm va xizmat ko'rsatish kasb-hunar kollejidagi, 2016 yildan[8], Urganch turizm va mehmonxona xo'jaligi kolleji, Toshkent Professional Turizm kolleji v.h.lar shular jumlasidandir. Ammo jahon talablariga javob beradigan yetuk kadrlarni tayyorlash uchun Oliy ta'limning o'rnini kattadir. Bugungi kunda biz oshxonada o'zimizning mahoratimiz bilan taniqli oshpaz bo'lishimiz mumkin, ammo yaxshi pazandalik oliygohlari diplomisiz bizning mahoratimiz zamon talabidan kelib chiqib cheklanib qolishi mumkin. Keeling bu borada jahonning ko'plab rivojlangan davlatlaridagi universitetlarni misol qilib ko'rsatib o'tsak.

1895 yilda Frantsiyada tashkil etilgan "Le Cordon Bleu" dunyodagi eng katta mehmonxona ta'limi muassasasidir. Beshita qit'ada 50 dan ortiq ta'lim muassasiga ega bo'lgan ushbu muassasada yiliga 20,000 mingga yaqin o'quvchi o'qitiladi, uning asosiy yo'nalishlaridan biri bu - ovqat tayyorlash hisoblanadi.

Oshpazlik san'atida Shveytsariya Akademiyasi taxsinga sazovar hisoblanadi. Ushbu ilim dargohida asosan oshpazlik san'ati va shokolad tayyorlash bo'yicha malakali kadrlar yetishib chiqmoqda. Ushbu Pazandachilik san'ati akademiyasi shuningdek, oshpazlik menejmenti bo'yicha xalqaro biznes magistrlarini ham tayyorlaydi.

Savannah (Gruziya) pazandalik institutida yuqori malakali kadrlarni tayyorlashda quyidagi dasturlar mavjud

Pazandachilik san'ati yo'nalishi bo'yicha magistr

Oshxona pishirish va xamirchilik san'ati yo'nalishi bo'yicha magistr

Pazandachilik san'ati yoki oshxona pishirish va qandolat san'ati diplomlari

Oziq-ovqat ishlab chiqarish xodimlari yoki uy ishi oshpazlari uchun texnik sertifikatlar.

Xalqaro oshpazlik markazi 1984 yilda tashkil etilgan AQSHning Nyu-York va Kaliforniya shtatlarida joylashgan kampuslarga ega. Bu yerda talabalar yetti xil dasturlardan birini tanlashlari mumkin, dasturlarning har biri turli xil texnikaga, amaliy mashg'ulotlarga va haqiqiy dunyo tajribasiga qaratilgan. Nyu-York shahrining pazandalik instituti ham juda mashhur bo'lib Institutdagi har bir talabani kunlik tajribasi kampus ichidagi restoran yoki qandolat kioski yoki hattoki shahar tashqarisidagi muassasada turli xil tajribalar o'tkazish bilan yakunlanadi.

Gastronomik turizm eng yaxshi rivojlangan davlatlardan biri bu Turkiyadir turkiyaning oshxona madaniyati, oshpazlar mahorati gastronomik turizmni dunyoga allaqachon tanitishga ulgurdi. Hozirda turkiyaning ko'plab Oliy talim dargohlari bu sohada yuqori malakali kadrlarni yetishtirib bermoqda, gastronomik turizm sohasiga ixtisoslashgan institut va Akademiyalar faoliyat olib bormoqda bular qatoriga TCA - Turkiya pazandachilik akademiyasi, Istanbul pazandachilik institute, Oshpazlik akademiyasi, Pazandachilik san'ati akademiyasi va bir qancha oshpazlik maktablarini misol qilib ko'rsatishimiz mumkin bo'ladi.

Turistik xizmatlarning sifati doimiy yaxshi bo'lmisligi juda ko'p omillar bilan bog'langan. Ko'pincha sabab xodimlarning malakasi pastligi, yaxshi o'qitilmagani va tayyorlanmaganligi, o'z sohasiga oid axborotga ega emasligi, zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash bilimining pastligi va shunga o'xshash bir qancha sabablar bilan ko'riladi. Zamonaviy internet texnologiyalarining rivojlanishi turizm sohasidagi xodimlardan ushbu sohani yaxshi bilishlarini va ish faoliyatlarini jarayonida yangi bronlashtirish tizimlari,

innovatsion texnologiyalarni qo'llashlarini talab qilmoqda. Qolaversa menejerlar tomonidan doimiy qo'llab – quvvatlanmasligi ham xodimlarning sifatli xizmat ko'rsatishiga monelik qiladi.

Yuqorida keltirilgan misollar hamda jahon tajribasidan kelib chiqib turizm xususan gastronomik turizm sohasini rivojlantirish bo'yicha bir qancha takliflarni keltirib o'tsak:

– Har bitta turizm turlari bo'yicha alohida fakultetlar tashkil qilinsa, misol uchun madaniy-ma'rifiy turizm, gastronomik turizm, tog' turizmi, ziyorat turizmi, geoturizm, jip-turlar, ishbilarmonlik turizmi, ekologik turizm fakultetlar;

Gastronomic turizm fakultet joriy qilinsa, fakultet o'z ichiga milliy va xorijiy taomlar oshpazi, bolalar va parhez taomlar oshpazi, qandolatchi va novvoy ixtisosliklari va boshqa birqancha yo'nalishlarni birlashtirishi mumkin.

Yuqorida keltirigan yo'nalishlar bo'yicha Oliy ta'limning kasb-hunar ta'limi muassasalaridagi kadrlar bilan uzluksiz bog'lanish tizimini yaratish va har bir hududlarda ta'lim muassasalari sonini oshirish;

turizmi sohasida bevosita turistik xizmatlarni ko'rsatuvchi turizm sohasi xodimlari (gidlar, yo'riqchi-kuzatuvchi, turizm faoliyati subyektlari, umumiy ovqatlanish tashkilotlari, transport va boshqalar xodimlari) uchun majburiy tarzda malaka oshirishlarini yo'lga qo'yib, ular uchun ko'p ishlagan ish sitajiga ega bo'lgan kadrlar uchun imtiyozlarni bosqichli tarzda ko'tarib borish;

har bir turizm sohasida kadrlar tayyorlash uchun usha soha rivojlangan yetakchi xorijiy oliy o'quv yurtlari filiallarini ko'paytirish va ushbu xorijiy davlatlar bilan amaliyot almashishlarni yo'lga qo'yish;

o'qish davrini amaliyot bilan uzluksiz bog'lash, har bir sohaning tegishli joylarida amaliyotlarni olib borish;

ta'lim muassasalarida ilmiy tadqiqot va ilmiy-pedagogik ishlar darajasini baholashga zamonaviy yondashuvni ro'yobga chiqarish, misol uchun gastro turlarni baholashda maxsus ekspertlar jalb qilish;

tumanlarda turistik firma va tashkilotlar sonini ko'paytirish;

turistik mahsulotlar va xizmatlarni ichki va jahon turizm bozorlariga olib chiqishda yordam beruvchi har bir axborot vositalari, tashkilotlar va fermalar bilan muntazam aloqalarni yo'lga qo'yish;

Bugungi kunda turizm iqtisodiyotning ustivor tarmoqlaridan biri deb tan olingan. Mahalliy va tashqi turizm, shuningdek, ijtimoiy va madaniy turizmni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish davlat nazoratining ustivor yo'nalishlari sifatida etirof etilib kelinmoqda o'ylaymanki, yuqorida sanab o'tilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish professional kadrlar tayyorlovi borasida integratsiyalashgan tizimni yaratish, ta'lim va xizmat ko'rsatish sifatini oshirish, yuqori malakali menejer, administrator, operator va oshpazlarga bo'lgan ehtiyojni qondirishga xizmat qiladi, bu esa turizm rivojlanishi uchun katta imkoniyatlarni yaratib beradi.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://m.kun.uz/uz/news/2020/01/10/turizm-sohasi-uchun-kadrlar-yetishtirish-muammolari-muhokama-qilindi>
2. <https://president.uz/oz/lists/view/64>
3. https://enc.for.uz/wiki/Samarqand_iqtisodiyot_va_servis_instituti
4. Raximboyev Akmal Azatboyevich "Turizm sohasida malakali kadrlar tayyorlash jarayonlarini takomillashtirish yo'llari (Xorazm viloyati misolida)" Urganch – 2017.
5. <https://xs.uz/uz/post/turizm-va-talim-taraqqiyot-va-ozaro-tasir-jollari-mavzucida-khalqaro-ilmij-amaliy-konferentsiya-otkazildi>
6. <https://m.kun.uz/uz/news/2020/01/10/turizm-sohasi-uchun-kadrlar-yetishtirish-muammolari>
7. Raximboyev Akmal Azatboyevich "Turizm sohasida malakali kadrlar tayyorlash jarayonlarini takomillashtirish yo'llari (Xorazm viloyati misolida)", Urganch – 2017. 69 bet.
8. Raximboyev Akmal Azatboyevich "Turizm sohasida malakali kadrlar tayyorlash jarayonlarini takomillashtirish yo'llari (Xorazm viloyati misolida)", Urganch – 2017. 70 bet.
9. Sojida Axtam qizi Sunnatova "Turizm sohasida kadrlar tayyorlash muammosi va ularga qo'yilgan talablar" scientific progress volume 2 | issue 3 | 2021

Санабар ДЖУРАЕВА,
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Ўзбекистон тарихи давлат музейи, т.ф.д
E-mail.ru: sanobar_jo'rayeva@mail.ru

Т.ф.д.проф. Х.Э.Юнусова тақризи асосида

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ ЗИЁРАТГОҲЛАРИ ТАРИХИ, МЕЪМОРЧИЛИГИ

Аннотация

Мақолада Темур ва Темурийлар даврида Мовароуннаҳрда илм-фан, адабиёт, санъат билан бирга мусулмон архитектураси юқори даражада ривожланганлиги, меъморий ёдгорликлар: масжид, мадраса ва мақбаралар ўз яқин қариндошларига, тасаввуф вакиллари атаб барпо этилганлиги ҳамда бу жойларни таъмирлаш, обод этиш, зиёратгоҳларга айлантириш, Темурийлар даври тарихи билан боғлиқ миллий, диний ва моддий қадриятларимиз ҳақида маълумотлар берилиб, илмий асосланган.

Калит сўзлар: Илм-фан, адабиёт, санъат, архитектура, меъморчилик, масжид, мадраса, мақбара, ёдгорлик, зиёратгоҳ, моддий мерос, таъмирлаш, қадрият.

ИСТОРИЯ И АРХИТЕКТУРА ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ АМИР ТЕМУРА И ТЕМУРИДОВ

Аннотация

В статье отмечается, что в период правления Тимура и Темуридов в Мовароуннахре, наряду с наукой, литературой и искусством, было высоко развито мусульманское зодчество, строились архитектурные памятники: мечети, медресе и мавзолеи для их близких родственников, представителей тасаввуфов (суфизмов). А также автор статьи дает научно обоснованную информацию о наших национальных, религиозных и материальных ценностях, связанных с историей периода Темуридов.

Ключевые слова: Наука, литература, искусство, архитектура, мечеть, медресе, мавзолей, памятник, святыня, материальное наследие, реконструкция, ценности.

HISTORY AND ARCHITECTURE OF MONUMENTS OF THE EPOCH OF AMIR TEMUR AND TEMURID

Abstract

The article notes that during the reign of Timur and the Temurids in Movarounnahr, along with science, literature and art, Muslim architecture was highly developed, architectural monuments built: mosques, madrasahs and mausoleums for their close relatives, representatives of tasavvufs (Sufists). In addition, the author of the article gives scientifically substantiated information about our national, religious and material values associated with the history of the Temurids period.

Keywords: Science, literature, art, architecture, mosque, madrasah, mausoleum, monument, shrine, material heritage, reconstruction, values.

Кириш. Темурийлар даврида Марказий Осиёда илм-фан, адабиёт, санъат камолот босқичига кўтарилиб, тасаввуф таълимотини ўрганишга катта эътибор берилган. Темурийлар даврининг қудрати айниқса меъморий ёдгорликлар қурилишида номён бўлган. Бу жойларни таъмирлаш, обод этиш, зиёратгоҳларга айлантириш Темурийлар даври тарихи билан боғлиқ миллий ва диний қадриятларимизнинг ўрганилишида катта аҳамият касб этган. Амир Темур қаерни забт этса, у жойда албатта бирор бино бунёд этган. Шаҳрисабздаги Оқ сарой пештоқида “Бизнинг кимлигимизни билмоқчи бўлсанг, биз қурдирган биноларга бок”, деб ёзиб қўйилган. Соҳибқирон Амир Темур Табризда масжид, Шерозда сарой, Боғдодда мадраса қурдирган. Амир Темурнинг илм ахли, аллома ва авлиёларга хурмати баланд бўлганлиги сабабли қабрларини ҳам зиёрат қилади. Соҳибқирон Амир Темур Туркистонда яссавийлик тариқатининг асосчиси, донишманд, шоир Ҳожа Аҳмад Яссавий (1105-1166, 67) қабри устига улкан, маҳобатли мақбара (1395-1397) қурдирган. Мақбара кўлами жиҳатдан Самарқанддаги Бибихоним жомеъ масжиди, Шаҳрисабздаги Дор ус-сийдат мажмуаларига тенглашади. Қурилиш ишларига ўзи бош-қош бўлган [1].

Тошкент (Шош) қадимдан илм-фан, маданиятнинг улкан марказларидан бўлиб келган. У ердан кўплаб олимлар, халқнинг хурмат, эътиборини қозонган буюк сиймолар етишиб чиққан. Амир Темур авлиё,

тасаввуфнинг таниқли вакили Шошда таваллуд топган (? - 1258) Занги ота қабри устига XIV асрнинг охирида мақбара бунёд этган. XV асрнинг 20 йилларида Улугбек даврида безак ишлари амалга оширилган. Мақбара Туркистондаги Аҳмад Яссавий мақбарасидан олдин қурилган [2].

Тошкентдаги энг катта мақбаралардан бири Шайх Зайниддин бобо мақбараси бўлиб, у Кўкча қабристонида жойлашган. Шайх Зайниддин (1164-1259) Қашқадарёнинг Ғузор туманида мақбараси бўлган Сухравардия таълимоти асосчиси Шаҳобуддин Умар Сухравардийнинг (1144-1234) фарзанди бўлиб, диний ва жамоат арбоби сифатида Тошкентга келиб, Тошкентнинг равақ топиши йўлида хайрия ишларини амалга оширган [3]. Амир Темур Шайх Зайниддин бобо зиёратидан кейин қабри устига мақбара қурдиради. Бинонинг асосини мусулмон гишт ташкил этади [4]. Мажмуа асрлар давомида қайта таъмирланиб келинган.

Самарқанд Темурийлар давлатининг пойтахти бўлиб, XIV-XV асрларда мусулмон цивилизациясининг марказларидан бирига айланди. Хорижлик тадқиқотчи Ганс Роберт, Амир Темур ва Темурийлар даврида мусулмон архитектураси юқори даражада ривожланганлигини, улар ўзидан олдинги ислом меъморчилиги анъаналарини давом эттириб, янги меъморчилик услубини яратганлиги, Темурийлар даври ренессансига асос солганлигини қайд этади [5]. Санъатшунос олима

Г.А.Пугаченкова Темурийлар даврида қурилган мақбараларни ўрта аср меъморчилигининг энг ажойиб намунаси, деб атайди [6].

Амир Темур ва Темурийлар даврида ўзига хос меъморчилик обидалари: масжид, мадраса ва мақбаралар қурилиб, ўз яқин қариндошларига атаб барпо этирилган. Шохизинда мажмуаси 20дан ошқиншоатлардан иборат. Унинг қадимгиси XI аср охирларида Муҳаммад (с.а.в)нинг амакиваччаси Қусам ибн Аббос мақбарасидир. Амир Темур ва Улуғбек даврида Шохизинда таъмирланиб, қўшимча бинолар қурилган. Амир Темур Темурий маликаларнинг хотираси учун 1372 йил Шохизинда ансамбли таркибида хотини Туркон оғага, 1371-1372 йилларда опаси Қутлуг Туркон оғанинг қизига атаб мақбаралар қурдирган. 1383 йилда опаси Қутлуг Туркон оға қизининг мақбарасига дафн этилган. 1476 йилда Амир Темур саркардаларидан Амир Хусайннинг опаси Туғли Текин, 1385 йилда синглиси Ширинбекага атаб мақбаралар қурдирган. Шохизинда меъморчилик мажмуаси уч қисмдан иборат қилиб қурилган. Мажмуага улкан ўймакор дарвозадан кирилади. Пештоқ равоғининг ғарбий деворида унинг Абдилазиз Баҳодир ибн Улуғбек ибн Шохрух ибн Темур томонидан ҳижрий 838 йилда (1434-1435) бунёд этилгани ёзилган [7]. Бизгача етиб келган мақбара мажмуасининг ва дастлабки бинолар қолдиқларини кўздан кечирганда, уларни бадий пардозлаш, безаш техникаси ўзгариб борганлигини пайқаш мумкин.

Амир Темур даври меъморчилиги безак беришнинг янги техникалари билан, яъни қирқма кошнлар билан янада бойитилади. Мақбаралар иккитадан, ташқи ва ички гумбазли, баланд цилиндр барабанли қилиб қуриладиган бўлади. Гўри Амир мақбараси Марказий Осиёда Темурийлар даври меъморчилигининг ноёб намунаси ҳисобланиб, 1404 йилда Амир Темур томонидан набираси Муҳаммад Султон қабри устига қурилган саккиз ёқли мақбара ҳисобланади. Мақбара қурилиши Мирзо Улуғбек томонидан тугалланган. У Темурийларнинг оилавий хилхонаси ҳисобланиб, Амир Темур, унинг бош томонида маънавий устози Мирсаид Барака, Мироншоҳ Мирзо, Шохрух Мирзо, Шайх Сайид Умар, Мирзо Улуғбек ва Улуғбекнинг гўдаклигида вафот этган икки фарзанди – Абдуллоҳ ва Абдурахмон ҳам дафн этилган [8].

Амир Темур даврига тегишли тарихий аҳамиятга эга бўлган меъморчилик намуналарининг Шахрисабзда бунёд этилганини кўришимиз мумкин. Дор ус-саодат архитектура ёдгорлиги (XIV аср) Дор ут-тиловат билан бир ансамбли ташкил этган [9]. Темурийлар даври архитектурасини ўрганган олим Л.Ю.Маньковская “Дор ус-Саодат”ни “Давлатмандлар уйи” деб атайди [10]. Термиз саййидлари билан боғлиқ Гумбази саййидон (Саййидлар гумбази мақбараси (XV аср) [11]. Дор ут-тиловат ансамблининг бир қисмини ташкил этади [12]. Гумбази саййидон меъморий ёдгорлиги 1437-1438 йилларда Мирзо Улуғбек томонидан қурилган бўлиб, у бун “Улуғбек оилавий” сифатида бунёд этган [13]. Мақбара чортоқ тархли, пойгумбази саккиз қиррали гумбаз билан қопланган. Мақбара ичида XV-XVIII асрларда қўшни қабристондан келтирилган бир неча ўзга сағаналар бор. Улардаги ёзувларда Термиз саййидлари эслатилади [14].

Дор ус-Саодат мажмуасининг қурилиши Хоразм меъморий услубида яратилган. Аҳмад Яссавий мажмуасига ўхшаб кетади. Кириш йўли Худоихонага, ундан сўнг Амир Темур ер ости даҳмасига олиб боради. Дор ут-тиловат (XIV аср) архитектура ёдгорлиги катта ансамбл таркибида бўлиб, Амир Темурнинг отаси Амир Тарағайнинг пири Шамсиддин Кулол (?-1370) номи билан

боғлиқ [15]. Амир Темур 1373-1374 йилларда Шамсиддин Кулол қабри устига мақбара қурдирган ва унинг пойига отасини ҳам дафн этган. Мақбара қурилиши Улуғбек ҳукмронлиги даврида ниҳоясига етказилган. Бино қадимги асосини сақлаб қолган, у анъанавий тарзда чорсу хонали қилиб қурилган, тепасига гумбаз беркитилган, равоғи кичикроқ [16]. Мақбара ичида XV-XVIII асрларда бошқа қабристондан келтирилган сағаналар бор. Ҳовли томонга қаратиб қурилган масжид, мақбаралар ва мадрасанинг дарсхонаси, кейинчалик қурилган қўшимча бинолар эгаллаган. Темурийлар двври архитектураси билан боғлиқ яна бир зиёратгоҳ Яккабоғ тумани Лангар қишлоғидаги Ҳазрати Лангар (XV аср) маскани бўлиб, унда тасаввуфдаги Ишқия тарикати вакиллари номи билан боғлиқ бешта қабр жойлашган. Мазкур мақбара қабристоннинг куйи тарафи, яъни адир устида қурилган. Пештоқи гвмбазли, бир хонали, тўрт томонлама кесишган ровоққа таянган. Токчалари муқарнас нақшли, ровоқлари икки қаватли ҳамда рағли ўйма ганч билан қирма усулида безатилган [17]. Мақбара ихчам ва салобатли бўлиб, унинг ташқи қўриниши Самарқанддаги Остона ота мақбарасига ўхшаб кетади, лекин қўриниш жиҳатдан ундан катта ҳажмга эга.

Амир Темур ва темурийларнинг ислом йўлида хизмат қилган олим, уламо ва авлиёларга ҳурмати баланд бўлган. Шу сабаб уларнинг қабрларини зиёрат қилган ва мақбаралар қурдирган. Шохрух Мирзо Китоб тумани Мўғул қишлоғида Неъматуллоҳ Валий (1330-1431) номига олти бурчакли мақбара қурдирган. Қабр устига қўйилган тош ҳозиргача сақланиб қолган [1,18]. Салоҳиддин Тошкандийнинг “Темурнома” китобида келтирилишича, “Амир Темур Соҳибқирон Қуддуси шарифга бориб, Шайх Озарий қаромати била Даҳмаи Анбиё алайҳиссалом қабри муборақларини зиёрат қилдилар” [19].

Ғузур тумани Мардтепа қишлоғидаги “Мирӣ Жанда ота” архитектура ёдгорлиги ўрта асрларда яшаб фаолият юритган сўфий, факих, имом “Сухравардия” тарикатининг асосчиси Шаҳобуддин Умар Сухравардий (1144-1234) қабри устига Амир Темур томонидан бунёд этилган [20]. У Марзабони чиллахонаси ва хужралардан иборат бўлиб, бу ерда ўз даврида шоғирдлар таҳсил оlishган [21]. Ёдгорликдан фақат мақбара сақланиб қолган бўлиб, у ўрта асрлар меъморчилиги услубларини ўзида акс эттирган.

Амир Темур ўзининг “Темур тузуклари” китобида “авлиёлар дин пешволарининг мазорлари ва мақбараларига вақфдан маблағ ажратсинлар... Шунингдек, Эрон ва Турондаги шайхларнинг мазорлари ва қабрлари учун ҳар бирига алоҳида номма-ном назру вақфлар ажратсинлар” [22], деб азиз авлиёлар, дин пешволарининг қабрларини, мақбараларини таъмирлаш, зиёратгоҳларни обод қилиш бўйича алоҳида кенгаш ўтказган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Амир Темур ва темурийлар сулоласи даврида мусулмон цивилизациясига хос услубда масжид, мадраса ва мақбаралар қурилиб, темурийлар даврида ўзига хос меъморий услуб яратилган. Шу билан бирга Амир Темур ислом уламолари, тарикат шайхларига атаб, уларнинг ҳурмати учун мақбаралар қурдирган. Ушбу жойларни ободонлаштириб, зиёратгоҳларга айлантирган. Шунингдек, у ота-онаси, темурий шаҳзода ва маликаларга атаб ҳам хилхоналар бунёд этган. Меъморий обидалар қурилиши анъанавий қадрият сифатида темурий шаҳзодалар томонидан давом эттирилган. Темур ва темурийлар даври тарихи, маънавияти, маданияти ва қадриятларини ўрганиш ёшлар онгида ватанни севиш, улуғлаш, маънавиятини юксалтириш, шунингдек, буюк аждодларимиз вориси эканлигидан фахрланиш туйғуларини шакллантиришга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ислом энциклопедияси. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашрети, 2017; Садриддин Салим Бухорий. Табаррук зиёратгоҳлар. – Тошкент: “Ёзувчи” нашриёти, 1993; Суюндик Мустафо Нуротий. Мунаввар қабр ва кадамжолар – Тошкент: “Noshirlik yog‘dusi” нашриёти, 2011.
2. Хожі Саъдуллоҳ Хожі Камолиддин ўғли. Ҳазрати Занги ота ва Анбарбибининг тарихи. – Тошкент: “Yurist-media” нашриёти, 2010.
3. Эргашов А. Мири Жанда ота мажмуаси. – Тошкент: “Qaqnus media” нашриёти, 2019.
4. Муҳаммадкаримов А., Абидов А., Искандаров З. Тошкентнинг табаррук зиёратгоҳлари. – Тошкент: “Navruz” нашриёти, 2016.
5. Roemer H. R. The successors of Temur. The temurid and Safavid periods, in the Cambridge history of Iran.Vol. VI. Eds. P. Jackson.& L. Lockhart.-Cambridge University Press, 1986.
6. Средняя Азия. Справочник-путеводитель. Сост. Г. А. Пугаченкова. – Москва: Искусство. 1983. Пугаченкова Г. А. Темуриинг меъморий мероси. Архитектурное наследие Темура. L' Heritage architectural de Timour. –Тошкент: Главная редакция энциклопедий. 1996.
7. Ўрта асрлар тарихи (1 қисм: Ўзбекистон тарихи). – Тошкент: Шарқ, 2012; Кулматов. Ш, Бердимуродов. А. Самарқанд ёдгорликлари. – Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази, 2017.
8. Кулматов Ш, Бердимуродов А. Самарқанд ёдгорликлари. – Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази, 2017.
9. Ртвеладзе Э. В., Сагдуллаев А. С. Памятники минувших веков. – Тошкент: Узбекистан, 1986.
10. Маньковская Л.Ю. Қашқадарё воҳасининг архитектура ёдгорликлари (Йўл кўрсаткич). – Тошкент: Ўзбекистон, 1979.
11. Ртвеладзе Л. Л., Ртвеладзе Э.В. Мусулманские святыни Узбекистана. – Тошкент, 2020.
12. Кадырова Т. Ф. Архитектура советского Узбекистана. – Москва: Стройиздат, 1987.
13. Пугаченкова Г. А. Ремпел Л. И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. – Тошкент: Гос.изд. худ. лит. УзССР., 1988.
14. Маданий мерос агентлиги архиви. КД.-7086 фонд, Л- рўйхат, 11-иш.
15. Бабаджанова Г. И., Колбинцев А. П., Маньковская Л. Ю. По древним городам Узбекистана: - Ташкент. – Самарканд. – Шахрисабз. – Бухара. – Хива. – Москва: Профиздат, 1988.
16. Маньковская Л.Ю. Қашқадарё вилоятининг архитектура ёдгорликлари (Йўл кўрсаткич). – Тошкент: Ўзбекистон, 1979.
17. Маданий мерос агентлиги архиви. КД-7086 фонд, Л-рўйхат, 11-иш, 6-7 варақлар.
18. Djuraeva S. Representatives of the “Khojagon” direction of the Naqshbandi sect //In Archive of Conferences.Vol. 7,No.1, 2020, October.
19. Тошкандий Салоҳиддин. Темурнома. Нашрга тайёрловчи Равшанов Поён. – Тошкент: Чўлпон, 1991.
20. Абдурашулов Р., Ремпел Л. Неизвестные памятники бассейна Кашкадарьи // Искусство зодчих Узбекистана.- Ташкент: АН РУз, 1962.
21. Эргашов А. Мири Жанда ота мажмуаси. – Тошкент: Qaqnus media, 2019.
22. Амир Темур. Темур тузуклари. Адабий-бадий нашр. – Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёти, 1993.

Жахонгир ИНАЯТОВ,

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институтини таянч докторанти

E-mail: inayatov-jaxongir89@mail.ru

ЎЗМУ профессори, т.ф.д. Мавлонов У.М. тақризи асосида

РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ДАВРИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН ФОТОАППАРАТЛАР ВА УЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақолада бир қатор манба ва адабиётлардаги маълумотлар асосида жаҳон миқёсида фотография соҳасида рўй берган ўзгаришлар, фотоаппарат турлари, Россия империяси ҳудудида кашф қилинган дастлабки фотоаппаратлар, уларнинг хусусиятлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Россия империяси, фотография соҳаси, фотокамера, илмий изланишлар, фотоаппарат, Туркистон ўлкаси, фотосурат, дагерротип.

CAMERAS USED DURING THE RUSSIAN EMPIRE AND THEIR FEATURES

Abstract

The article analyzes the changes in the field of photography around the world, the types of cameras, the first cameras discovered in the territory of the Russian Empire, their characteristics, based on information from a number of sources and literature.

Keywords: Russian Empire, field of photography, camera, scientific research, camera, Turkestan region, photography, daguerrotype.

ФОТОАППАРАТЫ, ИСПОЛЬЗОВАВШИЕСЯ ВО ВРЕМЕНА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И ИХ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

В статье анализируются изменения в области фотографии во всем мире, типы фотоаппаратов, первые фотоаппараты, обнаруженные на территории Российской империи, их характеристики, на основе информации из ряда источников и литературы.

Ключевые слова: Российская империя, поле фотографии, фотоаппарат, научные исследования, фотоаппарат, Туркестанская область, фотография, дагерротип.

Кириш (Introduction). Тарихий хужжатлар таҳлили шуни кўрсатадики, айнан XIX асрнинг биринчи ярмига келиб, фотосурат сезилмайдиган тарзда ўзининг муқобил тараққиёт босқичини шакллантирди. Жаҳон фотосурат тарихини ривожланиши билан “Фотосурат цивилизацияси”га асос солинди десак хато қилмаган бўламиз. Ушбу цивилизациянинг ўзига хос томони шундаки, фотосуратнинг инсоният тарихини ёритишдаги ўзига хос усуллари ва механизмларни ишлаб чиқишда бу давр ўзига хос маъно-мазмун касб этди. Шуни таъкидлаш керакики, агар тарих соҳасидаги илмий тадқиқотларда фотосуратнинг тарихий воқеликларни ёритишдаги объектив имкониятларини ўрганишга алоҳида эътибор берилган бўлсада, уларда фотосурат тарихини ўрганишнинг назарий ва эмпирик асосларга эга бўлган тарихий далиллар ва концепцияларни бойишдаги ўрни тарихнафис олимлар томонидан етарли даражада ёритилмаган. Бунинг сабаби шундаки, замонавий ижтимоий йўналтирилган ахборот маконида фотография алоҳида аҳамият касб этиши ва унинг ҳар бир халқ, миллат ёки элат тарихий тараққиёт давларини ёритишдаги таъсирини ўрганишга доир илмий изланишларга кам эътибор берилмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Дунёнинг тараққий этган давлатларида, хусусан, реал тарихий воқеликларнинг фототасвирий талқини Ўзбекистон тарихи билан боғлиқ фотосурат намуналаридан самарали фойдаланиш борасида АКШ, Буюк Британия, Германия, Франция, Япония, Хитой ва Россияда олиб борилган тадқиқотлар натижалари мазкур тадқиқот учун ўзига хос методологик асос вазифасини ўтайди. Шундай қилиб, бутунги кунда тарихий фотосуратларнинг назарий, услубий ва терминологик базасини яратиш, уни барча мавжуд фотографик материаллар

орасида тарихий ҳақиқатни аниқлаш усуллари, тарихий воқеликларни ички таснифларни яратиш ва баъзи тарихий фотосуратларни танқидий таҳлил қилиш хусусиятларини аниқлаш долзарб бўлиб қолмоқда. Бу эса фотосуратга олиш вақтини ва технологиясини ҳисобга олган ҳолда тарихий фотосуратларни чуқур ўрганиш, уларни муҳим илмий тадқиқотлар учун ишлатиш имкониятларини кенгайтиради.

Тадқиқот методологияси. Мақола умум қабул қилинган тарихий методлар-тарихийлик, киёсий-мантикий таҳлил, кетма-кетлик, ҳолислик тамойиллари асосида ёритилган бўлиб, унда жаҳон фотосурат тарихини ўрганишга доир илмий ёндашувлар эволюциясининг тарихий ва маданий хусусиятлари кўрсатилган.

Таҳлил ва натижалар. Фотосурат кашф этилгани (у вақтда дагерротип) ҳақида ахборот 1839 йил 7 январда Франция фанлар академиясида расман эълон қилинган. Чунки шу куни Франция Фанлар академиясининг йиғилишида физик Доминик Франсоис Араго кимёгар Луи Дагернинг иши тўғрисида маъруза қилди, натижада тасвирнинг изини (дагуерреотип) олиш усули ишлаб чиқилди[1]. Шу куни инсоният фотография даврига қадам қўйди. Дагуерре усули (дагуерреотип деб аталади) кумуш ёдиднинг нурланишига асосланган фотографик жараён эди. Амалда, у камерани обсекура билан тасвири кумуш мис плитага проекциялашдан иборат бўлади. Олдиндан ёд буғида сақланадиган пластинка кейинги босқич сифатида симоб буғи билан ишлов берилиши керак. Шундан сўнг, режалаштирилган объектнинг фотосурати олинади. Шу тарзда олинган тасвирилар (дагуерреотиплар) замонавий фотосуратларга эмас, балки ойнадаги аксга ўхшайди. Уларнинг тасвири кумуш ва симобнинг ўзаро таъсири натижасида ҳосил бўлган амалгадан иборат, шунинг

учун дагерреотип кўпинча “хотира билан ойна” деб номланган. Кўриш пайтида пластинканинг ёруғлик манбаи томон бурилишига қараб, дагерреотип ижобий ва салбий сифатида кўриниши мумкин. Бу нокулайликни келтириб чиқариш, одатдаги отишни фақат маълум бир бурчакдан кўришга имкон беради, аммо шу билан бирга тасвир ҳақиқати ҳаёлийлигини яратади. Дагерреотипларнинг репродукциялари уларнинг ташқи қиёфасини кўрсатмасдан, уларнинг тасвири ҳақида фақат умумий тасаввур беради”[2].

Биринчи фотокамеранинг вазни 50 килограмм бўлган, плиталари $16,5 \times 21,5$ сантиметр бўлган. Бундан ташқари, бундай ускуналар жуда қimmat эди. Шу сабабли, Дагер ва унинг ҳамроҳи Нелсларнинг ихтиролари кенг омма мулкига айланиш имконияти йўқ эди. Франсуа Араго 1839 йил 7-январда бирданига иккита француз академиясининг (Фанлар академияси ва Тасвирий санъат академияси) йиғилишида дагерреотип ҳақида ажойиб маъруза қилади. Ўз ҳисоботида Араго фотокамерадан фойдаланиш осон ва ҳар ким бундай фотосуратларни олиши мумкинлиги ҳақида фикр юритди. Бунинг учун озгина машқ қилиш кераклигини таъкидлайди. Шов-шувли маъруза бутун мамлакатга тарқалади ва ўша куни биринчи дагерреотип камера 25000 долларга сотилади. Арагонинг сайёҳ-ҳаракатлари туфайли ўша 1839 йил ёзида янги технологияга бўлган барча ҳуқуқлар Франция ҳукумати томонидан сотиб олинади ва шу билан фотография жиҳозларини ишлаб чиқарувчиларнинг барча молиявий муаммолари ҳал қилинади. Ва шу билан бирга дагерреотип жамоат мулкига айлантирилади.

Шу ўринда айтиш жоизки, инсоният Доминик Франсуа Арагонинг ўз даври учун инқилобий технологияни ривожлантиришга қўшган ҳиссасини юқори баҳолади. Унинг исми Эйфел минорасининг биринчи қаватида жойлашган Франциянинг энг буюк олимлари рўйхатига киритилган. 1935 йилда IX Халқаро илмий ва амалий фотосуратлар конгрессининг қарори билан унинг маъруза қилган куни (1839 йил 7 январ) фотосурат ихтиро қилинган кун деб аталади[3].

1841 йилда Исидор Ньепс ўзининг “Адолатсиз равишда дагерротип деб номланганнинг очилиш тарихи” (“Historique de la decouverte inproprement nomme daguerreotype”) номли китобини ёзади[4]. Шу йилнинг ўзида геолог ва фотосурат тарихини ёзган олимлардан бири бўлган Роберт Хант “Фотосурат санъати бўйича машхур трактат” (“A Popular Treatise on the Art of Photography”) номли фотосурат тарихи ва техникасига бағишланган китобини ёзган. Шундай қилиб XIX асрнинг иккинчи ярмида фотосурат тарихи илмий изланишлар марказидаги тадқиқот объектига айланди. Аммо бу йўналишдаги жиддий ва самарали тадқиқотлар XX аср ўрталаридан бошланган ва институционал асосга эга бўлган, деб айтсак тўғри бўлади. XX аср ўрталарига қадар бўлган фотосурат ҳақидаги назарий ва тарихий далиллар, унга нисбатан ҳукмрон кайфият ва унда юз берган ўзгаришлар ҳақида мулоҳаза юритишга кенг имкон беради.

XIX асрнинг иккинчи ярмида фотосуратнинг асосий ва муҳим жиҳати сифатида унинг воқеликни бевосита ва ҳолис қайта яратиш қобилияти билан алоҳида ажралиб турган. Фотосурат аввало тарихий ҳужжат, далилий ашё саналган. Шу боисдан ҳам фотосурат тарихининг дастлабки ўн йили “илмий, жамоавий ҳатто шахсий тараққиёт бошқарув ва ақлий фаолиятнинг барча жабҳаларида тобора визуаллашиб бораётган ахборотга боғлиқ бўлиб бораётган”[5] бир даврга тўғри келди.

Рангли расм ишлашда амалий имкониятларни яратиш учун аниқ ва техника соҳаси олимларининг қўп вақти ва меҳнати керак бўлди. Бу олимлар орасида рус олимларининг ҳам алоҳида ўз ўрни бор. Рус

олимларининг физика, кимё, электротехника, механика, математика ва бошқа бир қатор билим соҳаларидаги изчил кашфиёт ва ихтиролари фотографиянинг ривожланишида ва мукамал камера конструкцияларини яратишда муҳим рол ўйнади.

Фотоаппарат яратиш соҳасида рус олимлари ихтиролари ва аппаратларнинг янги конструкцияларининг пайдо бўлиши бевосита, Россияда крепостнойлик ҳуқуқининг бекор қилиниши ҳамда капитализмнинг ривожланиши билан боғлиқ эди. Ушбу ижтимоий жараёнлар фаннинг барча соҳаларида ихтиролар ва кашфиётлар қилиниши учун муҳим аҳамиятга эга бўлди. XIX асрнинг сўнгги чорагини ҳақли равишда, қўп сонли ихтиролар ва фотоаппаратларнинг янги дизайни пайдо бўлиши туфайли, фотография соҳасидаги “ихтиролар асри” деб номлаш мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўша даврда ихтиро қилинган кўплаб фотоаппарат дизайнлари фан ва техниканинг бошқа соҳалари учун катта амалий аҳамиятга эга бўлиб, фотоаппаратлар соҳасидаги ихтиролар рус ихтирочи олимларининг фаолиятлари билан ҳамбарчас боғлиқ эди. Шу ўринда айтиш керак XIX асрнинг ўрталаридан Россия империясида икки турдаги (калотип ва дагерреотип) фотография қурилмаларидан фойдаланилган[6].

Россия империяси даврида фотография соҳасининг ривожланишида дастлабки профессионал фотографлардан бири ҳисобланган Сергей Левитский ишлари алоҳида аҳамиятга эга. У Россия империясида биринчи фото-студиялардан бирини ҳам ташкил қилган.

С.Левитский техник ҳаракатдан фотосуратни бадий жараёнга айлантирди, портрет кадрларини яратиш учун турли фон ёки чиройли интерерлардан фойдаланган ҳолда, моделнинг туриши ва унинг юз ифодалари каби тафсилотларга эътибор берди. Шунингдек, у биринчи бўлиб расмда пайдо бўлган негативларни ва бошқа камчиликларни бартараф қилишни ўрганди. Натижада, унинг фотосуратлари оддий суратлардан янги ривожланаётган санъат мавзусига айланди.

Истеъодли дизайнер Д.П.Езучевскийнинг тезкор суратга олиш қурилмаси (фотоаппарат) бўлиб, у географлар ва илмий тадқиқотчилар учун мўлжалланган эди. Бу борада Д.П.Езучевский саёҳат ва репортажлар учун портатив фотокамерани яратишда бошқа хорижий мамлакатлар ихтирочи олимларидан бир қадам олдинда эди. У бир неча марта тезкор фотоаппаратлар томонидан суратга олинган асарларнинг Россия ва халқаро кўргазмаларида иштирок этган. Масалан, Венециядаги географик жамият фотокўргазмаларида бир неча бор иштирок этиб қатор мукофотларга сазовор бўлган. Фотоаппарат ихтиросидаги таниқли олимлардан бири В.И.Срезневский рус географик жамиятининг аъзоси Н.М.Пржевальскийнинг Тибетга қилган илмий экспедицияси учун махсус фотоаппарат ишлаб чиққан[7].

Подполковник И.И.Филипенко томонидан 1885 йилда ишлаб чиқилган “кўчма фотография қурилмаси” геодезия ишлари учун мўлжалланган эди. Саёҳатга мўлжалланган фотолабораториянинг пайдо бўлиши дала ҳудудларида тадқиқот олиб бориш ишларини янада ривожланишига замин яратди. Кейинчалик парда тиркиш номини олган географик “пластинка билан затвор” рус фотографи С.А.Юрковский томонидан ихтиро қилинган. Бу лаҳзада суратга олиш муаммосига мукамал ечимлардан бири бўлиб, у ҳаракат вақтида бир зумда суратга олиш учун янги имкониятлар яратди.

Биринчи жаҳон уруши йилларида аэрофото суратга олиш разведка воситаларидан бири сифатида сезиларли ривожланишга эришди. Бу вақтда рус олими С.А.Улянин фокус масофаси бир метр бўлган разведка фотоаппарати ва телекамерасини яратди. Россиялик

полковник В.Потте томонидан ихтиро қилинган ярим автоматик аэрофото камерани алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Ушбу ихтиро дунёда биринчи марта суратга олиш учун узун метrajли плёнкадан фойдаланиб, самолётдан турган ҳолда йўналиш ва ҳудудни суратга олиш муаммосини ҳал қилди. С.А.Улянин, В.Поттенинг аэрофотоаппаратлари рус армияси томонидан кенг миқёсда фойдаланилган.

Бироқ, техника ва фотоаппаратлар соҳасида қилинган ихтиролар подшо Россиясининг зодагон-бюрократик ҳукумат томонидан ҳар доим ҳам моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб қувватланмаган. Маҳаллий саноатнинг ривожланишига тўсқинлик қилган подшо Россиясининг ҳукмрон доиралари кўпроқ эътиборни хорижий чорвачилик маҳсулотларни олиб келишга қаратганлар. Саноатга масъул амалдорларнинг бундай реакцион сиёсати XIX асрнинг 80-йиллар бошларида чорвачилик, асбоб-ускуналар ва фотоаппарат эҳтиёт қисмлари савдоси бутунлай чет эл фирмалари қўлида бўлишига олиб келган. Хорижий фирмаларнинг тадбиркор агентлари ва Л.Варнерке каби қувғинда юрган

рус фуқаролари бир қанча рус олимлари ихтироларини турли йўллар билан қўлга киритиб, уларни ўз фирмаси номи билан муаллифлик ҳуқуқини бўзган ҳолда Россияга олиб келиб сотганлар[8].

Фотокамера ихтиро қилинганидан кўп ўтмай, унинг “мўъжизаси” Туркистон ўлкаси тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилди. Бу ҳудудда фотосурат биринчи марта XIX асрнинг ўрталарида П.П. Семенов бошчилигидаги экспедиция томонидан ишлатилган.

Хулоса ва таклифлар. Умуман олганда, Россия империяси даврида бир қатор олимлар фотоаппаратлар яратиш борасида жиддий изланишларни олиб боришди. Натижада Ғарб мамлакатларида қўлланиб келинган фотоаппаратлар намунаси асосида дастлабки рус фотоаппаратлари ишлаб чиқилди. Туркистон ўлкасини илмий ўрганиш, ўлкага хорижлик сайёҳлар келиши ва бошқа омиллар натижасида дастлабки фотоаппаратлар, умуман соҳа билан боғлиқ кўплаб ўзгаришлар кириб келди.

АДАБИЁТЛАР

1. Раскин Н. Жозеф Нисефор Ньепс, Луи Жак Манде Дагерр, Вильям Генри Фокс Талбот. - Л. Изд-во Наука, 1967. - С. 192.
2. Беньямин В. Краткая история фотографии / Сергей Ромашко. - М.: «Ад Маргинем Пресс», 2015. - С. 168.
3. <https://eadaaily.com/ru/news/2018/01/07/etot-den-v-istorii-1839-god-doklad-arago-den-izobreteniya-fotografii>.
4. Буринский В.Ф. Луи Дагер и Жозеф Ньепс: их жизнь и открытия в связи с историей развития фотографии. - М-Берлин Директ-Медиа 2016. - С. 114.
5. Мишель Фризо. Новая история фотографии (Nouvelle Histoire de la Photographie) / А.Г.Наследников, Шестаков А.В.. - Спб.: Machina, 2008. - С. 337.
6. <https://zen.yandex.ru> (мурожаат қилинган сана 14.02.2022.).
7. Сыров А. Первые русские фотоаппараты. - Москва: Госкиноиздат, 1951. - С. 5.
8. Сыров А. Первые русские фотоаппараты... - С. 5.

УДК: 119(c12)

Бехруз САЙФУЛЛАЕВ,
Тошкент давлат шарқишунослик университети таянч докторанти
E-mail: sayfullayev_behrux@mail.ru

ТДТрУ доценти, т.ф.н Б.Юлдашев тақризи асосида

FEATURES OF PROSPECTIVE COOPERATION BETWEEN UZBEKISTAN AND INDIA IN THE FIELD OF TRANSPORT AND COMMUNICATIONS

Abstract

India is one of Uzbekistan's strategic foreign economic partners. In 2021, the trade turnover between the two countries amounted to \$ 490 million. However, this amount is low compared to the economic potential of countries. This is primarily due to the complexity of the transport and communication system between the two countries. This article analyzes the ongoing reforms in the field of transport and communications between Uzbekistan and India, their strategic importance and prospects for reform in this area.

Keywords: Uzbekistan, India, transport and communication, transport and transit corridors, Chobahar port.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРСПЕКТИВНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ УЗБЕКИСТАНОМ И ИНДИЕЙ В ОБЛАСТИ ТРАНСПОРТНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация

Один из стран иностранного экономического партнера Узбекистана - Индия. В 2021 году товарный оборот между двумя странами составил 490 миллионов долларов. Но эта сумма маленький показатель по сравнению экономическим потенциалом стран. Причина этого является трудность системы транспортной коммуникации между двумя странами. В этой статье анализируются реформы в области транспортных коммуникаций между Узбекистаном и Индией их стратегическое значение и перспективные возможности реформ в этой области.

Ключевые слова: Узбекистан, Индия, транспорт и связь, транспортно-транзитные коридоры, порт Чобахар.

ЎЗБЕКИСТОН ВА ҲИНДИСТОН ЎРТАСИДА ТРАНСПОРТ-КОММУНИКАЦИЯ СОҲАСИДА ИСТИҚБОЛЛИ ҲАМКОРЛИКНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий йўналишдаги стратегик ҳамкор давлатлардан бири Ҳиндистондир. 2021 йил икки давлат ўртасида товар айланмаси 490 млн долларни ташкил этди. Лекин ушбу миқдор мамлакатларнинг иқтисодий потенциалига нисбатан кам кўрсаткични ташкил этади. Бунга сабаб, авваламбар, икки мамлакат ўртасида транспорт коммуникация тизимининг мураккаблиги ҳисобланади. Ушбу мақолада Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасидаги транспорт коммуникация соҳасида олиб борилаётган ислохотлар, уларнинг стратегик аҳамияти ва мазкур йўналишдаги ислохотларнинг истиқболли имкониятлари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Ўзбекистон, Ҳиндистон, транспорт коммуникация, транспорт ва транзит коридорлари, Чобаҳар порти.

Кирриш. Янги Ўзбекистоннинг ички ва ташқи сиёсатида амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотлар натижасида мамлакатимизнинг иқтисодий барқарорлиги мустаҳкамланиб, ривожланиб бормоқда. Ўзбекистонда иқтисодиётни ривожлантиришнинг муҳим стратегик омилларидан бири бу транспорт коммуникациялари муаммосини ҳал қилиш ҳисобланади. Бу борада Ўзбекистон учун устувор бўлган масалалардан бири – денгиз портларига, халқаро бозорларга транспорт йўлақларини ривожлантириш, нефть ва газ қувурларини ётқизишдан иборатдир.

Дарҳақиқат, БМТ Бош ассамблеясининг 75-сессиясида Ўзбекистон Президенти томонидан Марказий Осиё мамлакатларини жаҳон иқтисодий, транспорт ва транзит коридорларига чуқур интеграциялашуви мақсадида БМТ шафеллигида Транспорт-коммуникация алоқаларни ривожлантириш минтақавий марказини ташкил этиш ташаббуси илгари сурилди [1].

Шу мақсадда Ўзбекистон транспорт саноатини ривожлантиришга стратегик аҳамият бериб, миллий ва минтақавий даражаларда транспорт инфратузилмасини ривожлантиришга қаратилган кенг қўламли чора-тадбирларни амалга оширмоқда, шунингдек, уни халқаро транспорт тизимига қўшиш бўйича ишлар изчил олиб боришмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Жумладан, Президент Шавкат Мирзиёев 2022 йил 25 март куни Биринчи Тошкент халқаро инвестиция форумида таъкидлаганидек, – “Транспорт коридорларини диверсификация қилиш мақсадида Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни Трансафғон темир йўли орқали Жанубий Осиёга, “Ўзбекистон – Қирғизистон – Хитой” темир йўли орқали Осиё-Тинч океани минтақасига ҳамда Жанубий Кавказни кесиб ўтайдиган мультимодал транспорт коридори орқали Европа мамлакатларига етказиш учун имкониятлар яратиш бўйича ҳам амалий ҳаракатлар олиб борилмоқда”[2].

Бугунги кунда Ўзбекистон иқтисодий жиҳатдан минтақанинг бошқа давлатларига нисбатан анча ривожланган мамлакат бўлиб, денгиз терминалларига чиқишга жуда катта эҳтиёж сезмоқда ҳамда қўшни давлатлар ҳудуди орқали ўтайдиган муқобил йўللари яратишни бошлаган. Унинг бу борадаги саъй-ҳаракатлари республиканинг ўз таъсир доирасини ошириш бўйича фаол сиёсат юритаётганидан далolat беради.

Тадқиқот методологияси. Ўзбекистоннинг халқаро транспорт коридорларига уланиш йўлидаги барқарор ислохотларни қўллаб қувватлаб, стратегик ҳамкорликни йўлга қўйган давлатлардан бири бу Ҳиндистондир. Беvosита, Ўзбекистоннинг Ҳиндистон билан ҳамкорликни илгари суришда транспорт-логистика

соҳасидаги ҳамжиҳатликни ривожлантириш катта аҳамиятга эга. Икки мамлакат, шунингдек, Марказий ва Жанубий Осиё минтақаларининг транспорт ва бошқа инфратузилма алоқаларини тубдан яхшилаш ўзаро савдо ва инвестициялар ҳажмининг сезиларли ўсишини таъминлаш учун зарурдир. Афғонистон стратегик жиҳатдан Марказий ва Жанубий Осиё давлатлари учун транзит соҳасида асосий ўринда турувчи давлат ҳисобланади. Ҳиндистоннинг Марказий Осиёга Афғонистон орқали боғланишида истиқболли ягона йўлак Эроннинг Чобаҳор порти ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Ҳиндистон Республикаси Бош вазири Нарендра Модининг таклифига биноан 2019 йилнинг 17-18 январь кунлари ушбу мамлакатда бўлиб, “Жўшқин Гужарат – 2019” IX халқаро инвестиция саммитида иштирок этди. Халқаро конференцияда давлатимиз раҳбари Ҳиндистон билан узоқ муддатли стратегик шериклики мустаҳкамлаш Ўзбекистон ташқи сийосатининг устувор йўналишларидан бири эканини алоҳида қайд этиб, икки томонлама ҳамкорликни кенгайтиришнинг стратегик ташаббусларидан бири сифатида “Марказий ва Жанубий Осиё бозорлари ўртасидаги ишончли савдо ва транспорт коммуникациялар тармоғида Трансафғон темир йўли лойиҳасини амалга ошириш ҳар қачонгидан долзарблиги, истиқболда бу йўл Жанубий Осиёга, жумладан, Чобаҳор порти орқали Ҳиндистонга чиқиш имконини бериши” – таклифи илгари сурилди [3].

Шунингдек, Ўзбекистон билан бирга Марказий Осиёнинг бошқа мамлакатлари Дехлининг Ҳиндистоннинг Афғонистон ва Марказий Осиё давлатлари билан савдоси учун муҳим транзит марказига айланиши кўзда тутилган Эроннинг Чобаҳор бандаргоҳини ривожлантириш бўйича саъй-ҳаракатларини ҳам қўллаб-қувватламоқда. Тадқиқотимизнинг даставвалида, юқорида келтирилган денгиз порти тўғрисида ва унга нисбатан расмий Эрон ҳукумати томонининг қарашлари ва манфаатлари ҳақида тўхталиб ўтсак. Чобаҳор порти — Эрон жануби-шарқида, Уммон кўрфазида жойлашган денгиз порти ҳисобланади. У Эроннинг ягона океан порти сифатида хизмат қилиб, Шаҳид Калантари ва Шаҳид Бехешти номли иккита алоҳида портдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирида бешта йўлак бор [4]. 2017 йил октябрь ойида Ҳиндистоннинг Афғонистонга биринчи бугдойи Чобаҳор порти орқали жўнатилади. [5] 2018 йилнинг декабрь ойида Ҳиндистон порт фаолиятини ўз зиммасига олди. [6] Бу Ҳинд океанига тўғридан-тўғри чиқиш имкониятига эга ягона Эрон портидир.

Денгизга чиқиш имкони йўқ мамлакатлардан Афғонистон ва Марказий Осиёнинг бир қатор давлатлари, жумладан, Ўзбекистон учун бу йўл “Олтин дарвоза” деб аталган. Эрон аҳолисининг 90 фоизи мамлакатнинг ғарбий қисмида тўпланган, шарқий қисми нисбатан кам ривожланган. Эрон Чобаҳор порти мамлакатнинг шарқий қисмида жойлашганлигини инобатга олиб, Чобаҳор ва Марказий Осиё ўртасидаги автомобиль ва темир йўл алоқалари йўлга қўйиш, порт ҳудудида эркин савдо зоналарини ташкил қилиш орқали мамлакатнинг шарқий қисмини ривожлантириш ниятида Эроннинг режаси Чобаҳор портидан Марказий Осиёга кириш эшиги сифатида фойдаланиш ва ҳозирда Эроннинг денгиз савдосининг 85 фоизини бажарувчи Бандар Аббос порти-ни Россия ва Европа билан савдо маркази сифатида сақлаб қолишдан иборат [7].

Бу ўринда айтиш керакки, шу вақтгача Марказий Осиё давлатлари, шу жумладан, Ўзбекистоннинг Жануби-Шарқий Осиё ва Жануби-Ғарбий Осиё давлатлари билан савдосида юklar темир йўл орқали асосан Эроннинг Бандар-Аббос порти орқали етказилган. Доимо зич бўлган Бандар Аббос порти чуқур сув порти эмас ва 250 000

тонналик океандаги юк кемаларига бардош бера олмайди. Ҳозирда бундай кемалар Бирлашган Араб Амирликларида тўхтади ва юк Эронга жўнатиш учун кичикроқ бўлган 100 000 тонналик кемаларга ўтказилади. Бу Эронни юк ташишда БААга қарам қилади ва даромадининг йўқолишини англатади. Бандар Аббосдан фарқи ўларок, Чобаҳор стандарт юк кемаларини бошқариш қобилиятига эга [8].

Ўз-ўзидан савол пайдо бўлиши мумкин, Чобаҳор портига чиқиш Ўзбекистон ва Ҳиндистон учун қандай истиқболли имкониятларни беради. Авваламбор, Ўзбекистон учун бу янги жанубий йўналиш бўлиб, биринчидан бошқа транспорт йўлақларига нисбатан кискарок масофада денгиз портларига етиб боришини таъминлайди. Эрон портларига чиқиш йўналиши ишга туширилаётган бўлса, Эрон портларигача етиб бориш узунлиги 2176 км масофани ташкил этиб, Ўзбекистон ташқи савдо юкларини чиқиш масофасини 1500 кмгача кискартириш имконини беради. Бу билан Ўзбекистон фойдаланиб келаётган Қора ва Болтиқ денгиз портларига хизмат қилувчи маршрутлардан мос равишда 2 ва 3 марта, Тинч океани портларига етиб боришдан деярли 5 марта кискаради. Иккинчидан, транспорт йўлаги денгиз портларигача темир йўл орқали етиб боришни назарда тутди. Бу эса аёнки, катта миқдорда юк ташилишини таъминлайди. Учинчидан, босиб ўтиладиган мамлакатлар сонининг кискариши маҳсулот таннархининг пасайишига хизмат қилади [9]. Ҳиндистон учун Чобаҳор порти битими, Покистоннинг Марказий Осиё давлатлари билан боғланишига хизмат қилувчи Гвадар ва Карачи портларига, балки истиқболда Покистон ва Хитой иқтисодий коридорларига муқобил бўлган Халқаро Шимол-Жануб коридорининг муҳим қисмига айланиши мумкин [10].

Чобаҳор бандаргоҳидан биргаликда фойдаланиш бўйича 2020 йил декабрь ойида Ўзбекистон, Ҳиндистон ва Эрон уч томонлама ишчи гуруҳининг биринчи йиғилиши ўтказилди. Ушбу давлатлар ўртасида Чобаҳор портидан фойдаланиш бўйича шартнома имзолангани Жанубий ва Марказий Осиёда минтақавий алоқаларни ривожлантиришга қаратилган янги стратегик қадамлар ҳисобланади.

Янги Дехли, Техрон ва Тошкент ўртасидаги уч томонлама ҳамкорлик учта жиҳат бўйича геосиёсий ва геоиқтисодий самарадорликка хизмат қилади. Булар: а) Ҳиндистоннинг Марказий Осиё мамлакатлари билан ўсиб бораётган алоқаларини оsonлаштиради, бу эса ўз навбатида савдо-иқтисодий ҳамкорликнинг ривожланишига ҳисса қўшади; б) бир неча йиллар ичида бошқа Марказий Осиё давлатлари ҳам бу ташаббусга қўшилиши мумкин бўлади. Бугунги кунда Марказий Осиёнинг қолган давлатлари ҳам Чобаҳор портидан фойдаланиш бўйича қўп томонлама ташаббусининг бир қисми бўлиш истагини билдирмоқда; в) тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Марказий Осиё давлатлари ҳам ривожланаётган Ҳинд-Тинч океани стратегик коридоридан максимал фойдаланиш (ҳам геосиёсий, ҳам геоиқтисодий жиҳатдан) учун Чобаҳор портидан кириш дарвозаси сифатида фойдаланиши мумкин бўлади [11].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 декабрдаги парламентга Мурожаатномасида ҳам Марказий Осиёни Ҳинд океани билан боғлайдиган Трансафғон транспорт йўлагини барпо этиш борасида аниқ манзилли тадбирларни амалга ошириш вазифаси алоҳида белгилаб ўтилди. Ўзбекистоннинг саъйи ҳаракатлари билан 2021 йилнинг 2 февралда Тошкентда Афғонистон ва Покистон ҳукумат раҳбарлари иштирокида “Мозори шариф-Кобул-Пешовар” темир йўлини куриш бўйича якуний ҳаракатлар режаси қабул қилинди. Мазкур Трансафғон коридори курилиши Чобаҳор портларига чиқиш имконини беради.

2022 йил март ойида Ҳиндистон биринчи марта Покистон ва Афғонистон орқали савдо товарларини Ўзбекистонга экспорт қилди. Тижорий юк Ҳиндистоннинг Мумбай шаҳридан йўлга чиққан. Шу йилнинг март ойи бошида Покистоннинг Карачи денгиз порти орқали ўтиб, Покистон ва Ўзбекистон ўртасида Шавкат Мирзиёевнинг 2022 йил 3-4 март кунлари ташриф доирасида имзоланган “Икки томонлама транзит савдо битими”га мувофиқ Ўзбекистонга етказилган. Ўзбекистонга йўл олган Ҳиндистон тижорий жўнатмалари келишув бўйича хусусий уюштирилган фаолият бўлиб, ҳукуматларнинг иштироки йўқ [12].

Хулоса ва тақлифлар. Келтирилган илмий далиллардан хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасида минтақавий транспорт коридорларини шакллантиришда ҳукуматлар ўртасида самарали ислохотлар амалга оширилиб келинмоқда. Зероки, икки давлат ўртасида транспорт ва транзит йўлақларининг ривожлантирилиши ҳамда кенгайтирилиши мамлакатларининг савдо-иқтисодий кўрсаткичларининг ўсиб боришини таъминлайди. Шунингдек, минтақа доирасида транспорт соҳасидаги ҳамкорлик йўлақларини барпо этишда қўшма ҳамда кўп тарафлама лойиҳаларни рўёбга чиқариш икки мамлакат ўртасидаги алоқаларни янги сифат босқичига олиб чиқади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 75-сессиясидаги нутқи // Янги Ўзбекистон, 2020 йил 23 сентябр.
2. Пойтахтда биринчи Тошкент халқаро инвестиция форуми ўз иштини бошлади // https://uza.uz/uz/posts/poytaxtda-birinchi-toshkent-halqaro-investiciya-forumi-oz-ishini-boshladi_357742.
3. O'zbekiston – Hindiston: ko'p qirrali hamkorlikni yanada mustahkamlash yo'lida // Xalq so'zi, 2019-yil 19-yanvar.
4. Chabahar // <http://seasark.com/chabahar-port/>
5. Officials from the Afghanistan Chamber of Commerce and Industries (ACCI) said India will send its first cargo of wheat to Afghanistan through Chabahar Port in Iran // <https://tolonews.com/business/india%E2%80%99s-first-shipment-wheat-enter-chabahar>
6. India takes over operations of Iran's strategic Chabahar Port, can bypass Pak on way to Afghanistan // Hindustan Times, December 24, 2018.
7. Chabahar Port // https://en.wikipedia.org/wiki/Chabahar_Port#cite_note-13
8. Roy, Meena Singh (2012), "Iran: India's Gateway to Central Asia", Strategic Analysis, 36 (6): 957–975, doi:10.1080/09700161.2012.728862
9. Зоҳидов А. Трансафганский транспортный коридор: интересы и перспективы его развития // Центральная Азия и Кавказ. 2012. Том 15, выпуск 2. Интернет ресурс. – С.86.
10. Бўронов С. Ўзбекистон геосиёсати. Т.:2021, -Б.75.
11. View: Geopolitical significance of trilateral Chabahar connectivity and India- Central Asia relations // <https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/view-geopolitical-significance-of-trilateral-chabahar-connectivity-and-india-central-asia-relations/articleshow/80027644.cms>.
12. Афғонистон орқали Ҳиндистондан Ўзбекистонга биринчи транзит юклари жўнатилди // <https://www.gazeta.uz/uz/2022/03/18/transit-load/>.

Хабибжон ХОЛБАЕВ,

Старший преподаватель кафедры боевого обеспечения Академии ВС РУ

профессора Д.М. Бозорова кафедры "Военной безопасности" Академии ВС РУ

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРИШИНИНГ БОШЛАНҒИЧ ЭТАПИДАГИ СОВЕТ АРМИЯСИ ЧЕКИНИШИ САБАБЛАРИНИНГ АЙРИМ ЙЎНАЛИШИ

Аннотация

Мақолада иккинчи жаҳон уришининг бошланғич этапидаги совет армиясининг чекиниши сабабларининг айрим йўналиши таҳлили баён этилади.

Калит сўзлар: уруш, иккинчи жаҳон уруши, совет армияси, фашистлар германияси, коалиция.

ОДИН ИЗ ПОДХОДОВ К ПРИЧИНАМ ОТСТУПЛЕНИЯ РАБОЧЕ-КРЕСТЬЯНСКОЙ КРАСНОЙ АРМИИ В НАЧАЛЬНОМ ПЕРИОДЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

В данной статье представлен один из подходов к анализу основных причин отступления РККА в начальном этапе Второй мировой войны

Ключевые слова: Рабоче-Крестьянская Красная Армия, война, фашистская германия, советский союз, вооружение.

ONE OF THE APPROACHES TO THE ANALYSIS OF THE BASIC REASONS FOR THE RETREATING OF THE WORKERS' AND PEASANTS' RED ARMY AT THE FIRST PHASE OF THE WORLD WAR II

Annotation

This article presents one of the approaches to the analysis of the basic reasons for the retreating of the Workers' and Peasants' Red Army at the first phase of the World War II

Key words: Workers' and Peasants' Red Army, war, fascist Germany, the Soviet Union, armament.

Накануне Второй мировой войны положение в мире характеризовалось сложностью межгосударственных отношений. Грозилось расширение военных действий против бывшего Советского Союза. Прогрессивные социально-политические силы в целях обуздания агрессивных сил во главе с фашистской Германией стремились создать систему коллективной безопасности. Однако западные державы не пошли на создание системы коллективной безопасности, они хотели направить острие агрессивных сил против бывшего Советского Союза, стереть с лица земли социалистическое государство. В этих условиях Правительство бывшего Советского Союза вынуждено было в 1939 году заключить мирный договор с Германией.

Это время Советское правительство использовало для укрепления границ с запада воссоединением Украины, Калининграда, Латвии, Литвы, Эстонии и Кольского полуострова.

Японские Вооружённые Силы в июле-августе 1938 года на крайнем юго-востоке советского Приморья у озера Хасан, через два дня у пограничной реки Тумень-Ула и вторглись в советскую границу. Получив достойный отпор империалистическая Япония, усьмирились

достигнутым, но Советское государство было вынуждено держать значительные силы на Дальнем Востоке для обеспечения безопасности.

К началу войны территория бывшего Советского Союза составила - 22,1 млн. кв. километров, а население составило около - 194,1 млн. человек, производил: -14,9 млн. т. чугуна; -18,3 млн. т. стали; -31,1 млн. т. нефти; - производство электроэнергии достигло 48,6 млрд. квт. ч.; -производство зерна составило 95,6 млн. т.; хлопка сырья - 2,24 млн. т.; в сельском хозяйстве насчитывалось - 531 тыс. тракторов, 182 тыс. зерноуборочных комбайнов, грузовых автомобилей -228 тыс. шт [1].

Для сравнения приведём возможности Германии. С 1938 по первую половину 1941 года оккупировала 12 государств Европы, также на значительной части Франции был установлен нацистский «новый порядок». Милитаризация экономики страны и всей захваченной территории, дешёвая рабочая сила в несколько раз подняла военно-экономический потенциал Германии.

Для начала приведём соотносительную характеристику сил и средств вооружённых сил обоих государств к началу войны (см. таблицу №1).

Таблица №1

Соотношение численности личного состава, вооружения и военной техники
ВС бывшего СССР и Германии

Боевые средства	ВС Германии	соотношение	ВС бывшего СССР
личного состава	8,5 млн. (1,2)	1,9 : 1	свыше 5 млн.
орудий и минометов	61 тыс.	1,1 : 1	свыше 67 тыс.
танков	5639	3,03 : 1	1860
боевых самолетов	10000	3,7 : 1	2700
боевые корабли	217	1 : 1,27	276
подводных лодок	161	1 : 1,3	212

Сравнивая соотношение сил и средств, видим, что Вооружённые Силы Германии подавляющее превосходство имели только по боевым самолетам, танкам 1:3 и личному составу, а, по остальным показателям имела незначительное превосходство, Рабоче-крестьянская Красная армия (РККА) бывшего СССР имела превосходство: по боевым кораблям 1:1,27; по орудиям и минометам 1: 1,1.

Причиной поспешного отступления РККА бывшего СССР кроется не в том, что она была недостаточно обеспечена вооружением, боевой техникой. Скорее всего причины отступления РККА надо искать в другом.

Рассматривая оперативное построение войск на Советско-Германской (и их сателлитов) границе, видим, что войска РККА оперативное построение имела в один эшелон, имея небольшие по величине резервы[2], а вот стратегических резервов она не имела (см. рис.№1).

Рассматривая боевой и численный состав вооруженных сил Германии, ее союзников и бывшего СССР к 22 июня 1941 года, обратить внимание на более существенный момент - боеготовность и подготовку кадров. Надеюсь, что читатели отдадут себе отчет в разнице между крестьянским парнем, пару лет занимавшемся шагистикой и профессиональным солдатом, прошедшим всю Европу. Равно как и разницу между их командирами, как в боевом опыте, так и в планировании боевых действий. Ни один командир РККА вплоть до Сталина не имел практического опыта материально-технического обеспечения войск на подобном ТВД.

Вооруженные силы фашистской Германии перед нападением на Советский Союз насчитывали 8,5 млн чел. В сухопутных войсках (5,2 млн чел.) имелось 179 пехотных и кавалерийских, 35 моторизованных и танковых дивизий и 7 бригад. Из них были развернуты против бывшего СССР 119 пехотных и кавалерийских (66,5%), 33 моторизованных и танковых (94,3%) дивизий и две бригады (см. табл. 157). Кроме того у границ бывшего Советского Союза приводились в боевую готовность 29 дивизий и 16 бригад союзников Германии – Финляндии, Венгрии и Румынии. Всего в восточной группировке войск фашистской Германии и ее союзников насчитывалось 5,5 млн. человек, 47,2 тыс. орудий и минометов, 4,3 тыс. танков и около 5 тыс. боевых самолетов. На вооружении вермахта находились также трофейные танки Чехословакии и Франции.

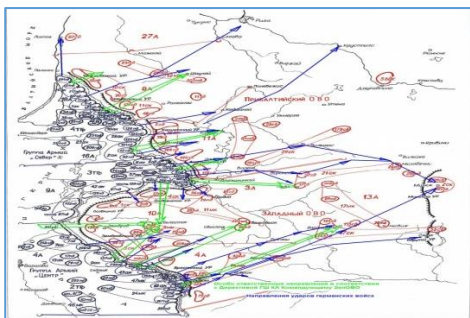

Рис.№1 Группировка войск Красной армии и вермахта в полосе Прибалтийского и западного особого военного округа к 22 июня 1941 г.

Немецко-фашистское государство с приходом к власти Адольфа Гитлера, фашистской партии, начало милитаризацию экономики, установила новые порядки, не только в самой Германии, но на всех захваченных

территориях (установили семь рабочих дней в неделе, права и свободы рабочих и служащих ограничили).

За короткий срок Фашистская Германия захватила и подчинила государства почти всей Европы, несколько государств Африки. После захвата Польши Фашистской Германией. Фашистская Германия начал прямую, открытую подготовку к войне против бывшего СССР, несмотря на наличие договора о ненападении.

Франция и Англия, имевшие договора с Польшей о взаимной помощи, 3-го сентября объявили войну против Германии, но эта объявленная война была на бумаге. Уместно привести признание начальника штаба оперативного руководства германского верховного командования Йодль на Нюрнбергском процессе «Если мы ещё в 1939 году не потерпели поражения, то это только потому, что примерно 110 французских и Английских дивизий оставались бездейственными, стояли во время нашей войны с Польшей на Западе против 23 германских дивизий».

Почему Германский фашизм так быстро, без потерь завоевал страны одну за другой, волей неволей, приходишь к мысли, в чём кроется успехи Вермахта?

Основной причиной успеха фашистской Германии, на наш взгляд, кроется в уверенности А. Гитлера в воздержании от боевых действий глав великих держав против Германии. Главы государств Польши и Чехословакии отказались от военной помощи бывшему Советскому Союзу против Фашистской Германии.

В Советских Вооруженных силах к началу войны имелось 303 дивизии и 22 бригады, из которых в западных военных округах (ЛенВО, ПриОВО, ЗапОВО, КОВО, ОдВО) размещались 166 дивизий и 9 бригад. В них насчитывалось 2,9 млн человек, 32,9 тыс. орудий и минометов (без 50-миллиметровых, 14,2 тыс. танков, 9,2 тыс. боевых самолетов. Это немногим более половины всего боевого и численного состава Красной Армии и Военно-Морского Флота. А всего к июню 1941 г. в армии и на флоте в наличии было - 4,8 млн. чел. личного состава, 76,5 тыс. орудий и минометов (без 50-миллиметровых минометов), 22,6 тыс. танков, около 20 тыс. Самолетов[3]. Кроме того в формированиях других ведомств, состоявших на довольствии в НКО, находилось 74 944 чел.; находилось в войсках (силах) на “Больших учебных сборах” - 805 264 военнобязанных, которые были включены в списочную численность войск (сил) с объявлением мобилизации.

Важнейшей составной частью боеспособности являются количество и качество вооружения и военной техники. Ударные и маневренные возможности войск, разнообразие и эффективность применяемых ими способов боевых действий обуславливаются уровнем их технической оснащенности. Перед нападением на бывшего СССР после кампаний в Западной Европе и Польше на оснащении германского вермахта были оставлены образцы вооружения и техники, показавшие наилучшую эффективность в боевых действиях, проведена модернизация ряда выпускавшихся видов вооружения, вся техника отремонтирована и ее ресурс доведен до необходимого уровня к успешному применению в войне

При этом, мы считаем, что основными причинами разгрома РККА кроется во внезапности нападения и наступления фашистской армии. Красная Армия в силу обстоятельств не была приведена в боевую готовность: средства ПВО, артиллерия находилась без боеприпасов; самолёты на аэродромах без охраны и боеприпасов; боевая техника и личное оружие у личного состава без боеприпасов.

Таким образом, военные формирования РККА застали врасплох, оказать организованное сопротивление

германской «машине» была бессильна. Беспорядочно отступающие войска остались в тылу у немцев. Воспользовавшиеся лесными массивами Белоруссии, Украины спасались от гибели или попадания в плен. В последующем, оправившись, части отступающих войск организовывали партизанские отряды и наносили игольчатые удары немецким обозам, гарнизонам.

Важнейшей составной частью боеспособности являются количество и качество вооружения и военной техники. Ударные и маневренные возможности войск, разнообразие и эффективность применяемых ими способов боевых действий обуславливаются уровнем их технической оснащенности. Перед нападением на бывшего СССР после кампаний в Западной Европе и Польше на оснащении германского вермахта были оставлены образцы вооружения и техники, показавшие наилучшую эффективность в боевых действиях, проведена модернизация ряда выпускавшихся видов вооружения, вся техника отремонтирована и ее ресурс доведен до необходимого уровня к успешному применению в войне.

Вина за поражение в Белорусской стратегической оборонительной операции была возложена на командующего Западным фронтом Д.Павлова, начальника штаба В. Климовских, начальника связи А.Григорьева и командующего 4-й армией А. Коробкова. Все они, по приговору Военной коллегии Верховного суда бывшего СССР от 22 июля 1941 г., были расстреляны. В своем последнем слове на суде Д.Павлов заявил: «Я прошу доложить нашему правительству, что на Западном фронте измены и предательства со стороны его руководства не было. Все мы работали с большим напряжением. И в данное время сидим на скамье подсудимых не потому, что совершили преступление в период боевых действий, а потому, что недостаточно готовились к войне в мирное время...»[4]. Хотя наказание за то, что произошло в первые дни войны должны в первую очередь нести политическое руководство и Верховное военное командование.

Таким образом, несмотря на огромные жертвы, понесенные Красной Армией в Белорусской стратегической оборонительной операции, сдержать натиск врага не удалось. Войска Западного фронта под воздействием ударов превосходящих сил противника были вынуждены отходить на восток. Ещё Маршал Советского Союза А. Еременко, который летом 1941 г. обещал И. Сталину разгромить «подлеца Гудериана», осмысливая события первых дней войны, отмечал позже в своих мемуарах, что в Москве очень слабо представляли себе обстановку, сложившуюся на фронте. Он один из первых обратил внимание на бессмысленность организуемых в первые дни войны по кабинетным схемам из Москвы контрударов.

Неорганизованным отпорам Вооруженным силам (ВС) Германии значительно повлиял культ личности И. Сталина.

Во-первых, необоснованные репрессии, видных опытных военачальников лишал принимать решения на свой риск и страх без разрешения И. Сталина по вопросам приведения подчиненных войск в боевую готовность.

Во-вторых, оперативное построение боевых порядков подчиненных войск. Принцип охранять всё – не дать ни метра. Воспрещал создание глубоко эшелонированной обороны. Не создавались стратегические резервы. Вследствии чего терялась гибкость, мобильность обороны.

В исторической литературе в последнее время довольно активно обсуждается вопрос о причинах поражения советских войск на начальном этапе военных действий во Второй мировой войне. Существуют различные точки зрения – от традиционного взгляда, согласно которому вся вина возлагается непосредственно на И. Сталина и военачальников, оказавшихся не способными объективно оценить обстановку как накануне, так и во время нападения нацистской Германии на территорию бывшего Советского Союза, до совершенно абсурдного: «если бы Гитлер не напал на бывший Советский Союз 22 июня 1941 г., то спустя две недели – 6 июля – И. Сталин двинул бы Красную Армию на разгром Германии»[5].

В своем первом обращении к советскому народу 3 июля 1941 г. И. Сталин объяснял все случившееся «неожиданностью» нападения, полной готовностью и мобильностью немецких войск, опытом войны, который они получили в западных кампаниях[6].

Таким образом, основные выводы результатов изучения и анализа первого периода Второй мировой войны, на наш взгляд, сводятся к следующему:

1. Необходимо держать боеспособность вооруженных сил на уровне обеспечивающий безусловную безопасность государства.

2. Постоянно изучать военно-политическую обстановку, знать состав, вооружение боевую технику, сильные и слабые стороны ВС. Поддерживать тесное взаимодействие, сотрудничество с вооруженными силами соседних государств в борьбе с незаконными вооруженными формированиями и другими силами, посягающих на независимость страны.

3. В решении судебных подчиненных, руководители различных военных иерархических инстанций должны проводить глубокое, всестороннее изучение; не ограничиваться информацией одного ведомства и личности.

ЛИТЕРАТУРА

1. http://www.soldat.ru/doc/casualties/book/chapter5_01.html
2. Мировые войны XX века. В 4 кн. Кн. 4. Вторая мировая война. Документы и материалы / Отв. ред. М.Ю. Мягков; Сост. Ю.А. Никифоров; Рос. акад. наук. Ин-т всеобщей истории и др. авторы. – М.: Издательство: Наука, 2002. – С. 45.
3. Бобылёв П. Н. К какой войне готовился Генеральный штаб РККА в 1941 году? Архивная копия от 1 ноября 2012 на Wayback Machine - Отечественная история, № 5 - 1995.
4. Басюк, И.А. Генерал армии Д.Г. Павлов и трагедия июня 1941 г. / И.А. Басюк // Вопросы истории. – 2010. – № 5. – С. 50.
5. Попов, В.П. 1941: тайна поражения. Послесловие Юрия Кублановского / В.П. Попов // Новый Мир. – 1998. – № 8.
6. Выступление И.В. Сталина по радио от 3 июля 1941 г. // Война 1941 – 1945. Факты и документы / Под ред. О.А. Ржешевского. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – С. 345 – 353.